

Szénászky Júlia:

A szakálhíti kultúra kialakulása

Egyetemi doktori disszertáció

Témavezető tanár:

Dr Trognayer Ottó

kandidátus, c. egyet. docens

Békéscsaba, 1981.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20.

21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30.

31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40.

41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50.

51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60.

T A R T A L O M

Bevezetés	1
I. A szakálhádi csoport fogalmának kialakulása	2
II. Források	
A/ Lelőhelyek	19
B/ Leletek	30
C/ Település	53
III. Időrendi kérdések	58
IV. A szakálhádi csoport elterjedése és jelentősége a Délkelet-magyarországi neolitikumban	69
Irodalom	89

Az elmúlt néhány évben a szakálhádi csoport több lelőhelyén folytattunk kisebb-nagyobb ásatásokat, a településszerkezeti, életmódbeli megfigyelések mellett jelentős mennyiségű régészeti leletanyagot sikerült összegyűjtenünk. Ezek sorában különleges fontosságú a Battonya-Parázs tanyai lelőhely, amely a szakálhádi csoport, és az azt szervesen követő tiszai kultúra nagy kiterjedésű tell települése.

A feltárt lelőhelyek az ország délkeleti sarkában, az eddigi kutatásban jóformán fehér foltot jelentő Maros-törmelékkúpon fekszenek. E települések földrajzi helyzete is közrejátszhatott abban, hogy a csoport területünkön való megjelenését, déli elterjedését illetően újabb szempontok merülhettek fel. Ismereteink bővüléséhez jelentősen hozzájárultak a romániai Bánátban fellendült kutatások. A feltárások és terepbejárások alapján végzett statisztikus vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy a csoport népe sokkal jelentősebb szerepet játszott, hosszabb ideig települt meg a déli térségben, mint törzsterületének a Körösök völgyétől északra fekvő részén.

Ugy véljük, hogy a szakálhádi csoport jelenlegi ismereteink szerint egyik legjelentősebb

középső neolitikus kultúránk.

Munkánkhoz nyújtott értékes segítségükért
köszönetet mondunk Dr. Kalicz Nándornak és
Dr. Trogmayer Ottónak.

I. A szakálhádi csoport fogalmának kialakulása

A szakálhádi csoport elkülönítése, helyesebben elkülönülése először Banner Jánosnál vetődött fel, aki felismerte, hogy a Hódmezővásárhely-Szakálháton talált leletanyag eltér a tiszai kultúra megszokott leletegyütteseitől. Az itt előkerült szalagdiszes töredékekről írja: az eddig ismertett leleteket a bükki kultúra maradványainak, de mindenesetre azzal egyidejűnek tartjuk /Banner 1935. 81/. Később a festett töredékekről beszél: e festett töredékeken kívül a tiszai kultúra első periódusát képviselik azok a szalag- és vonaldiszes töredékek, amelyeknek diszítése valamennyi tiszamenti telepünkön otthonos /Banner 1935. 82/. Az itt hivatkozott darabok, amelyek mai terminológiánk szerint a szakálhádi csoporthoz tartoznak, valóban megtalálhatók a tiszai kultúra legtöbb településének alsó rétegeiben. Közleménye végén megállapítja, hogy a leletanyag legrégibb része a bükki kultúra harmadik periódusának emlékeivel sok esetben azonos diszítési elemeket tartalmaz, s ha azok egy része a kultúra egyéb anyagában idegen elemként van is jelen, egyidejűsége aligha vonható kétségbe /Banner 1935. 88/.

A névadó lelőhelyen 1934-ben végzett ásatáson különösebb telepjelenségek nélkül hat őskori kultúra leletanyaga került elő keverten, gödrökben, ezen kívül még egy Árpád-kori temető sírjait tárták fel. "A 29 gödör leírását mellőzve, csak arról a kettőről kívánunk részletesen szólni, amelyben feltűnően sok, de mindég kevert anyagot találtunk" /Banner 1935. 77/. Ezek között voltak a szakirodalomban azóta számtalanszor hivatkozott szalagdiszes, kiöntős, festett edénytöredékek. A kevés lelet, valamint a gödrök kevert anyaga /házi kerámia csak részben különíthető el/ nagymértékben közrejátszott abban, hogy a csoporthoz való tartozás kritériuma úgyszólván csak a vörös pasztózus festéssel hangsúlyozott bekarcolt szalagdiszekre korlátozódott.

A szakálhádi csoport teoretikus elkülönítésére céloz Banner János a prágai konferencián tartott előadásában. Itt a kiöntős edényekről beszélve említi meg először a Szakálhát-lebői csoport elnevezést. Az ujonnan használt fogalmat erősen zavarja, hogy néhány sorral lentebb ugyancsak Lebő nevét használja egy másik korszak, késői tiszai kultúra szakaszának megnevezésére /Lebő-Gorzsa típus/. Figyelemre méltó viszont a csoport kronológiai helyének kijelölése, közvetlenül a Körös csoport után, a tiszai

kultúra szerves előzményeként szerepel. A szakálhádi csoport, "amely a Körös csoport hatását égetés után festett edényeiben tükrözi, és amelyben a kiöntő edényeken kívül a barbotin és ujjdisz is ismeretes; erre a csoportra települ a tiszai csoport" /Banner 1961. 211/. Az alföldi vonaldiszes kerámián belül először Tarnabodon került elő időrendi különbségekre utaló leletanyag /Banner 1961. 209/. Itt Kalicz N. két gödröt tárt fel, közel egymáshoz, bennük keveredés nélkül jelentkezett mai terminusainkkal az AVK és a szakálhádi csoport kerámiája.

A csoport elhatárolásához, miként a névadás is mutatja, jelentősen hozzájárult a Tápé-Lebőn végzett ásatások közzététele is, ami mindmáig a szakálhádi csoport legnagyobb közölt ásatása maradt. A lelőhely már régóta ismert, a mult század óta többször kutattak az "Insula Lebőn" /Reizner 1904. 76; Móra 1930. 159/. Trogmayer O. /1957. 57/ megállapította, hogy a lebői település hosszú életű volt, kezdetei feltehetően még a Körös kultúra záró szakaszáig mennek vissza, de a leletanyagot egységesen lebői típusnak nevezik, beleértve a felső, biztosan a tiszai kultúra időszakára keltezhető réteget is. A Körös kultúrát követő idősakra^a szerző alkalmazza először a szakálhádi, lebői, csókai csoport el-

nevezést /Trogmayer 1957. 55/.

Az 1950-es Lebő-alsóhalmi ásatáson elsősorban késő-tiszai és tiszapolgári leletekre bukkantak, ezek ismertetése kapcsán Korek J. említi azokat az akkor új ásatásokat, /Szegevár-Tüzköves, Hódmezővásárhely-Gorzsa/, melyeken hasonló kerámia került elő, mint Tápé-Lebőn. Ezt írja: helyi jellegzetességük ellenére jobban kapcsolódik a lebői telep leleteihez, mint az eddig ismert más tiszai telepekhez /Korek 1958. 152/. Itt látszik az, hogy milyen súlyos ellentmondásokhoz vezet a lebői telep egységes egészként való kezelése, hiszen a lelőhelyen folyamatos a megtelepülés a szakálhádi csoporttól egészen a tiszapolgári kultúráig, a középső neolitikumtól a rézkorig. Szegevár-Tüzkövessel nyilván a település szakálhádi és tiszai szakaszát, Hódmezővásárhely-Gorzzával viszont késői részét lehet összehasonlítani. A Hódmezővásárhely-Szakálhát-
ton találthoz leginkább hasonló leletanyagot Korek J. a tiszai kultúra részeként értelmezi, a kultúrán belüli kronológiai és térbeli elkülönülés bizonyítékának tekinti /Korek 1958. 153/, ugyanakkor megállapítja, hogy szerte az Alföldön gyakoriak a hasonló diszítésű kerámiák, s ezek a vonaldiszes kerámia körébe sorolhatók /Korek 1958. 152/.

Ez a kettősség, ellentmondás, mely szerint a szakálhátéhoz hasonló leletanyag egyszer technikája alapján, tehát stilusjegyek, tipológiai összefüggések miatt a vonaldiszes kerámiához, máskor viszont stratigráfiai, ásatási megfigyelések alapján a tiszai kultúrához soroltatik.

Ez ellentmondás feloldására a kutatás eleinte területi felosztással kísérletezett: a csoport hozzászegődik mind a bükki, mind a tiszai kultúrához, állapítja meg Kutzián I. /1946. 52/. Ezt Korek J. már egy-egy vonaldiszes csoportként említi, a következőképpen: 1. Szarvas-érparti csoport. 2. Szilmeg. 3. Tiszai kultúrában jelentkező anyag. 4. Bükki szállásterület anyaga. 5. Festett anyaggal jelentkező kerámia /Korek 1960. 45/. Szinte ugyanezt a területi tagolást, azaz csoportokra bontást vették át később Kalicz N. és Makkay J., amikor az 1965-ös szegedi régészeti konferencián tartott előadásukban összefoglalták az AVK-ról addig szerzett ismereteiket, ami lényegében a később megjelent monográfiájuk vázlatos ismertetése volt /Kalicz-Makkay 1966/. Mig Korek J. nézetei szerint az AVK, mint egységes kultúra, különböző leletanyagú mozaikokból, de időrendileg nem meghatározottan áll össze,

Kalicz N. és Makkay J. a kerámia alapján történelmi folyamatot ismert fel, a korábbi, egységes AVK fejlődésének egy szakaszában csoportokra bomlik. E csoportok között 1966-os tanulmányukban külön tárgyalják a szakálhádi csoportot. Szerzők gyökeresen elszakították a tiszai kultúrától, annál idősebb, noha kialakulásában nem jelentéktelen szerepet játszott, de ugyanakkor felismerték az AVK-tól való lényegi különállását is, a két egység közötti eltérések kizárják azt, hogy a szakálhádi csoport közvetlenül, genetikusan az AVK-ból fejlődött volna ki. A részbeni területi egybeesés, és az abból adódó horizontális stratigráfia kizárják a teljes egyidejűséget /Kalicz-Makkay 1966. 45/. A vonaldiszes kerámián belül korábban is tételeztek fel időbeli különbségeket. Korek J. 1960-ban azt írja, hogy "a magyar kutatók egyetértének abban, hogy az un. idősebb és fiatalabb vonaldiszes kerámia szétválasztása csupán egyes stílus-sajátosságok alapján lehetséges, szétválasztása indokolatlan, mivel nagyobb telepek anyagát vizsgálva a stíluselemek keverten és együtt jelentkeznek." /Korek 1960. 45/. Ennek alátámasztására Kutzián I. tanulmányára hivatkozik /Kutzián 1946. 45/. A vonaldiszes kultúra korai szakaszán a két világháború közti kutatás általában a dunántúli vonaldis-

szes kerámia kezdeteit, fiatalabb fázison pedig a zselizi kerámiát érti /Tompá 1929. 27; Csalog 1930. 30; Tompa 1935. 28; Csalog 1941. 3; Kutzián 1944. 141; Kutzián 1946. 46/. Kutzián I. Polgár-Szilmege végzett ásatási anyaga tette lehetővé, hogy alföldi vonaldiszes kerámia néven egy kultúrát különítsenek el, melynek elterjedési területe a Körösvidéktől a hegyek lábáig terjed el. A kultúra 46 lelőhelye vált ekkor ismertté /Korek-Patay 1956. 34/. Kalicz N. és Makkay J. elsősorban terepjárásaikkal, de kisebb szondázó ásatásaikkal is megsokszorozták az ismert vonaldiszes lelőhelyeket /Kalicz 1957, Makkay 1957. 21/.

Kutzián I. a magyar neolitikumról írott tanulmányában a szakálhádi csoport nevének második tagja már elmaradt /Kutzián 1966. 256/. A Lebő elnevezés nem is volt szerencsés, hiszen ott egészen a tiszapolgári kultúráig folyamatos volt a megtelepülés, így pl. lebői típusnak nevezzük a késői tiszai kultúrához tartozó galléros edényt /Móra 1931. 159/, sőt Lebő-Gorzsa néven a tiszai kultúra késői csoportját is elkülönítették /Banner 1961. 210/; Korek 1973/: a Gorzsa-Czukur majori leleteket Gazdapusztai Gy. /1963. 44/ a késői neolitikus lebői csoporthoz sorolta.

A szakálhádi csoport eredetét illetően Kutzián I. két lehetőséget vetett fel, a csoport kerámiájában lát ugyanis olyan elemeket, amelyek a Körös kultúrára, néhány formai és diszítésbeli vonás viszont a korai vonaldiszes kultúrára emlékeztet /Kutzián 1966. 258/. Részben a fenti tipológiai megfigyelés alapján, részben pedig időrendi okokból a csoport kronológiai helyzetének megítélésében két alapvető nézet alakult ki, mindkettőnek alapját a korai neolitikum Kárpát-medencei megjelenéséről vallott elképzelés képezi, nevezetesen a Körös kultúra és az AVK egymáshoz való viszonya.

Kalicz N. és Makkay J. kereken 100 szakálhádi lelőhelyet gyűjtött, melyek túlnyomó része a Körösöktől északra, a Tisza folyása mentén helyezkedik el, leginkább a Tiszazugban sűrűsödnek a lelőhelyek /Kalicz-Makkay 1977. 7. térkép/, ami-
ben az alaposan elvégzett terepjárás játszott szerepet. Szerintük a szakálhádi csoport a középső Tisza-vidéken, mindenek előtt a Körös-Maros torkolatvidéken alakult ki, ahol a korábbi időszakban a korai AVK illetve a Vinča A kultúra népe települt meg /Kalicz-Makkay 1977. 106/.

Az AVK egy késői csoportja, noha nem kapcsolódik olyan szorosan hozzá, mint a Tiszadob, Bükk,

Szilmeg és Esztár csoportok, és genetikai összefüggései is gyengébbek, mint a többi csoportnak. Éppen ezért az AVK-hoz való tartozását a következőkkel indokolják: sok szakálhádi együttesben van AVK karakterű lelet, a meander ornamens AVK tradíció, intenzív kapcsolatai vannak más, késői AVK csoportokkal, mindenek előtt a szilmegi és bükki-vel, települése is megegyezik az AVK-val, a Közép-európai vonaldiszes kerámia cölöpkonstrukciós hosszú házai még eddig nem kerültek elő területén /Kalicz-Makkay 1977. 83/. Az első két ok legalább annyira bizonyíték az egyidejűség, mint a genetikai összefüggés mellett. A harmadik megállapítás egy korszakot jelez, egy időben éltek, kapcsolatban állottak egymással, importjaik kölcsönösen megtalálhatók egymás területén. A települési módok megegyezéséről írottak a kutatás akkori állása szerint helytállóak lehettek, bár még ma sem rendelkezünk olyan AVK lelőhellyel, melyből az AVK településszerkezetére, háztípusaira következtethetnénk: a szakálhádi csoportnak viszont azóta többféle építménye került elő, pl. Battonya-Parázs tanyán, ugyanazon a településen találtunk nagyméretű, hosszúkás, felmenő falú, továbbá kisebb négyszög, ill. trapéz alakú házakat is.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető eltérést, amely a szakálhádi csoport és az AVK települési módja között fennáll: a szakálhádi csoportnak az AVK-val ellentétben tell települései is vannak. A szerzők is hangsúlyozzák, hogy a csoportban nagyon jelentősek a déli kapcsolatok, és éppen a tell települési formát is a vinčai kultúra hatásával magyarázzák /Kalicz-Makkay 1977. 83/.

Nehezen tudjuk elképzelni, hogy olyan lényegi dolog, mint a hosszú időn át folyamatos egy helyben lakás, amely a termelés egy bizonyos fejlettségi fokán jöhet csak létre, egyszerűen hatásokból levezethető lenne, hiszen ehhez alapjaiban új gazdasági tényezők szükségesek. Ha el is fogadjuk ezt az állítást, a vinčai hatást az AVK-nak még a csoportokra bomlás előtti időszakban, a Vinča A-tól kellett volna kapnia, hiszen a Vinča B-ben már egy kialakult, tellépítő szakálhádi csoport jelenik meg. A telleknek a korai AVK végén kellene kezdődniük, amely átfejlődik szakálhádívá, miként ezt a szakálhádi-tiszai vonatkozásában lépten-nyomon tapasztaljuk. Miért nincs olyan lelőhely, amelyen megtalálható a korai AVK folyamatos átfejlődése szakálhádttá? Ez a kérdés topográfiai mód-szerekkel nem eldönthető, mert a felszínen ott,

ahol mindkét kultúra, ill. csoport elterjedt, keverten jelentkezhettek a különböző szintek. Az utóbbi években egy ásatáson került elő AVK és szakálhádi leletanyag. Békésszentandrás-Furugyon /Goldman-Makkay-Szénászký topográfiai szondázó ásatása/, ahol egy késői AVK /Szarvas-érparti típus/ szint fölött egy késői szakálhádi réteg következett. Mivel az ásatási jelenségeket mindvégig személyesen állt módunkban megfigyelni, azt tapasztaltuk, hogy a lelőhelyen nincs korai szakálhádi leletanyag, így semmiképpen sem beszélhetünk átmenetről. A leletegyüttes elemzésére később még részletesen kitérünk, ahol Makkay J. legújabb, éppen e leletegyüttes alapján kifejtett nézeteit is taglaljuk.

A Körösvidéken az AVK és a szakálhádi csoport elterjedési területe nemcsak a korai időszakban, a Szarvas-érparti típus idejében is megegyezik, lelőhelyeiket egymás mellett találjuk. Ha megtekintjük a 4. és 7. sz. térképmellékleteket /Kalicz-Makkay 1977/, azt tapasztaljuk, hogy a lelőhelyek fedik egymást. Ugyanerre az eredményre jutottunk a szarvasi járás terepbejárása során. A következő kérdés tehát az, hogyan lehet egyazon elterjedési területen két egykorú csoport, úgy, hogy leletanyaguk nem

keveredik? Kalicz N. és Makkay J. az AVK-t egy olyan Vinča A korú népességnek tartják, amely a Körös kultúra után fokozatosan elfoglalja az Alföldet, egészen a Marosig, ugyanekkor pedig dél felől a vinčai kultúra hordozói veszik birtokukba a területet, a Maros vonaláig. Csak a Vinča B időszakban jelenik meg a szakálhádi csoport a tárgyalt területen /Kalicz-Makkay 1977. 106/. A Maros törmelékkúpjának déli felén eddig egyetlen önálló AVK lelőhelyet sem ismerünk, csupán szórványos importok azok, amelyek alapján az AVK invázióját a szerzők feltételezték /Kalicz-Makkay 1977. 3. térkép/. Ennek a földrajzi egységnek egyes részein alapos terepbejárásokat végeztünk, sőt számos leletmentésre is sor került. Battonya területén több, mint 300 lelőhely közül, Csorváson pedig több, mint 200 közül egyetlen AVK, vagy Vinča A korút sem találtunk a számos Körös és szakálhádi lelőhely mellett /Szabó 1980./ /Pados Pál terepjárásai/. Csongrád megye jól kutatott keleti felén ugyanez a helyzet, még olyan részleteiben is, hogy a kisebb szakálhádi lelőhelyek közül kiemelkedik a csoport korai szakaszától fogva folyamatosan lakott nagy tellje, Tápé-Lebő-Felsőhalom, mint ahogyan Battonyán a Parázs tanyai tell. Így önkéntelenül felvetődik a kérdés,

kik laktak a Körös kultúra és a szakálhádi csoport közötti időszakban /Vinča A/ a Maros északi partvidékén?

Ez a kérdés átvezet bennünket a másik nézet-csoport tárgyalásához. Fentebb már beszéltünk arról, hogy Kalicz N. és Makkay J. kutatásai főleg a Körösöktől északra estek, ezen a területen tett valóban helytálló megfigyeléseiket vetítették ki a csoport egész területére, így a Maros vidékére is. Ennek egyik bizonyítéka az is, hogy a Körösöktől északra elhelyezkedő csoportokon belül részletesebb, alaposabb belső tagolást dolgoztak ki, mint a több rétegű, hosszabb ideig lakott településekkel rendelkező szakálhádi csoport esetében.

A másik elmélet képviselői főleg a Dél-Alföldön tevékenykedtek, ennek jelenségeit ismerték jobban. Banner J. 1956-ban írja, hogy Dél-Magyarországon és a Duna-Tisza közén a Körös kultúrát a tiszai kultúra követte /Banner 1956. 237/, később a szakálhádi leletanyagot nevezi meg a Körös és a tiszai kultúrák között /Banner 1961. 211/. Gazdapusztai Gy. szerint a Hódmezővásárhely-szakálhádi településen három kultúra érintkezik egymással: Körös, vonaldiszes kerámia és tiszai kultúra. Nagyon logikusan látja azt, hogy a Körös kultúra vége felé északról egy vonal-

diszes, délről pedig egy Vinča A hullám foglalja el a Körös kultúra szállásterületét /Gazdapusztai Gy. 1962. 8/.

Számos fontos lelet került elő Csalog J. Szent-ilonaparti ásatásán. Figyelemre méltó, hogy itt a szakálhádi csoport települése részben egy Körös kultúrához tartozó települést fedett, és az ásató megfigyelése szerint a két korszak között jelentős idő nem telhetett el, mert közöttük steril réteg nem képződött. Véleménye szerint a Körös kultúra ilonaparti települését a Bandkeramik népe semmisítette meg /Csalog 1966. 50/. Ezen a lelőhelyen került elő először tömegesen a csoportra olyannyira jellemző arcos edény.

Trogmayer O. a Körös kultúrát illető kutatásai és a Tápé-lebőli ásatások kapcsán foglalkozott részletesebben az általunk tárgyalt kérdésekkel. Maroslele-Pana 3. gödrének legkésőbbi Körös leleteit a Vinca-Tordos I /Vinča A/ legkorábbi időszakára, vagy inkább még az azt közvetlenül megelőző korra helyezi /Trogmayer 1964. 82/.

A kezdetben fokozatosan beáramló vinčai elemek erős hatással voltak a késő Starčevo és késő-Körös együttesekre, így alakulhattak ki a Maros-vídéken is a vinčai jellegeket mutató késő Körös -

- átmeneti korú lelőhelyek, ugyanakkor ezzel kölcsönhatásban az új, korai Vinčai lelőhelyeken is megjelenik a csipett diszes kerámia. A vinčai elemeket tartalmazó Szakálhát-Lebő leletanyagában található Körös jellegű edényeket a Körös kultúra legfiatalabb szakaszának hatásával magyarázza. A Szakálhát-lebői szint természetesen fiatalabb, mint a panai 3. gödör kora, így az érintkezést nem Pana 3. gödrének szintjével, hanem az ilyen jellegű együttesek egyik fiatalabb változatával képzeljük el - írja /Trogmayer 1964. 83/.

Elméletének alapját az képezi, hogy a Körös kultúrát a szakálhádi csoport követi a Dél-Alföldön. Ebből következik, hogy a szakálhádi csoport őse, előzménye, az AVK legalább részben egyidős a Körös kultúrával. Annak feltételezésével, hogy a Körös kultúrát a szakálhádi csoport követi, csoportunkat egy időszakra teszi a Vinča és Vesselinovo kultúrákkal, a csipett diszes kerámia körének fejlődését lezáró egységes horizonttal. E kultúrák gyökerei legalábbis a Sesklo kultúráig nyúlnak vissza, aminek következtében a Körös kultúra végét Sesklo végével lehet párhuzamosítanunk. Az eddigiekből az is következik, hogy a Szakálhát-lebői csoport kezdetei a Dimini kultúra elejéig nyúlnak vissza /Trogmayer 1968. 39/.

Másutt részletesebben tárgyalja ezeket az összefüggéseket, és a Szakálhát-lebőli csoportot nem általában a vinčai kultúrával, hanem csak a Vinča B /Otzaki I./ időszakkal tartja egykorúnak, a Dimini kultúra korai szakaszáig csak Vinča A megjelenése nyúlik vissza; ugyanakkor azt állítja, hogy a Dimini kultúra kialakulási szakasza a Dél-alföldi középső neolitikum kezdetével lehet egyidejűleg /Trogmayer 1968. 15/. Így alig feloldható ellentmondás látszik a Körös kultúrát közvetlenül követő, de ugyanakkor a Vinča B korú szakálhádi csoport feltételezése semmiféle magyarázatot sem ad a Dél-Alföld Maros és Körös között fekvő területeinek Vinča A korát illetően; különösen, ha arra gondolunk, hogy a szakálhádi csoport genetikus elődjének tartott AVK-t egyidősnek vallja a Körös kultúrával /Trogmayer 1971. 32/.

Végző soron tehát mindkét elmélet nyitva hagyja annak a kérdését, hogy a Maros és a Körös-völgy között milyen népesség lakott, hiszen sem a Vinča A kultúrának, sem pedig az AVK-nak nincsenek itt települései.

II. Források

A. Lelőhelyek

Az elmúlt néhány évben több szakálhádi korú lelőhelyen végeztünk feltárást, ezek közül egy - Battonya-Parázs tanya ásatására témakutatás keretén belül, míg a többire leletmentés miatt került sor.

Különösen Battonya térségében a nagyarányú földmunkák miatt kellett számos ásatást kezdenünk. Ezek a lelőhelyek véletlenül kerültek elő, tehát nagymértékben befolyásolta az egyes kultúrák előbukkanását településeik gyakorisága, érthető módon nagyobb valószínűséggel bolygatták meg olyan kultúrák és csoportok lelőhelyeit, melyek sűrűbben, illetve hosszabb ideig éltek e területen. Különösen szerepet játszott a véletlen okozta valószínűség Battonya környékén, mert itt az őskori lelőhelyek egészen a bronzkorig mélyebben fekszenek, azaz csak akkor kerülnek elő, ha valamilyen földmunka felszínre hozza emlékeiket. Feltehetően a bronzkor első felében nagyobb arányú üledékképződés folyt, ami még magyarázatra vár /Szabó J. 1980./. Mindenesetre, ha Battonya környékén nincsenek azok a nagyarányú meliorációs munkálatok, melyek során szinte az egész határt át- meg átszőtték csatornarendszerekkel, alagcsövekkel, a régészeti terepjárás jóval

szegényesebb képet rajzolt volna a terület neolitikumáról. A földmunkákkal párhuzamosan ugyanis a község topográfiai felmérése is folyt, így figyelemmel tudtuk kísérni a földmunkákat is. Biztosak lehetünk abban, hogy az összes lelőhely nem került napvilágra, de abban is, hogy az egyes kultúrák előkerülési aránya később sem sokat változhat. Így egészen valószínű, hogy a szakálhádi csoport települése a legsűrűbb, lelőhelyei még a Körös kultúránál is gyakoribbak.

A következőkben sorra vesszük a szakálhádi csoport kialakulása és korai szakasza szempontjából értékelhető ásatásokat.

Battonya-Parázs tanya /2. kép/

Battonya és Mezőkovácsháza között félúton, a Száraz-ér /egykori Maros-ág/ partján fekszik ez a nagykitejedésű település. A helyszínen is jól megfigyelhető, de szintvonalas felmérésből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a magaslat két nagyobb kiemelkedésre tagolódik, melyet még az 1:25000 térképen is jeleznek. Ezeket a magaslatokat félkörívben a mederre támaszkodva kisebb vizmosások és gátszerű kiemelkedések váltakozva fogják közre. E közbülső, lakatlan területekkel együtt a település teljes kiterjedése meghaladja az 1 négyzetkilométert. Az egykori folyó magas partján, áradásmentes természetes kie-

melkedésen települt meg a szakálhádi csoport embere. A település centrumát képező kettős tell körül Dévaványa-Sártóhoz hasonlóan helyezkedik el a minden bizonnyal vékonyabban települt nagykiterjedésű, egykor lakott terület. Részletesebb vizsgálatokra, több kisebb szondára van még szükség ahhoz, hogy a telepnek erről a részéről határozott képet kapjunk. A merre támaszkodóan elhelyezkedő kettős domb Tápé-Lebőre emlékeztet leginkább, még abban is, hogy az a Száraz-ér folytatása mentén, a Tótkomlós után szinte tóvá szélesedő, elmocsarasodó egykori folyó tiszai torkolata, a Porgány és Bogdány erek összefolyásánál fekszik.

Az ásatásokat 1975-ben kezdtük a Száraz-értől távolabbra eső magasabb halmon. Azóta folyamatosan dolgozunk itt, és eddig 229 m²-t tártunk fel, ami az egész lelőhelynek egy ezreléke sincs. A felső - szántással bolygatott - szintben vékony tiszai, ez alatt pedig a töretlenül fejlődő szakálhádi csoport vastag rétegsora található, ami helyenként a 3 m-t is eléri. Így itt jól követhető az a folyamat, ahogyan a szakálhádi csoport és az ebből szervesen kinövő tiszai kultúra fejlődött.

Mint láttuk, a lelőhelynek csak nagyon kis részét ismerjük, erről a kis területről elsősorban csak kro-

nológiai következtetésekre juthatunk, és természetesen figyelemmel kísérhetjük az emlékanyag, azaz a szakálhádi csoport belső fejlődését. A település szerkezetére, a lakóházak elhelyezkedésére nagyon gyér adatokkal rendelkezünk.

Különösen hiányosak ismereteink a település kiterjedéséről egy-egy rövidebb időszak vonatkozásában. Nagy a valószínűsége annak, hogy a szakálhádi csoport népe nem lakott egyszerre az egész területen, de az sem bizonyítható, hogy akár a tiszai kultúra idejében egyidőben laktak volna mindenütt, ahol a felszínen tiszai kerámia található.

Mindenesetre a feltárt részen, a tell megjárt képező egyik domb legalján a szakálhádi csoport eddig ismert legkorábbi települése került elő. Két gödör /13., 26./ és két ház /5., 9./ részlete jelenti ezt az időszakot. Szerencsés körülménynek mondhatjuk, hogy a 26. gödör a legkorábbi ház padlója alól, általa fedve került elő, tehát az itt talált zárt leletegyüttes a legkorábbi lakosok emlékét őrizte meg. Szabályos kör alaprajzú, méhkas alakú, kisméretű gödör volt /átmérője: 85 cm/ leletekben igen gazdag. Nyolc kiegészíthető edény, számos edénytöredék, sok állatcsont /zömmel szarvasmarha/ és több eszköz került belőle elő.

Igy a legkorábbi edénytípusokból aránylag bőséges sorozat áll előttünk /3-6. kép/. A 13. gödör is szabályos kör alakú volt. Laza kitöltése miatt fölötte a talaj kissé megsüllyedt, de jól meg lehetett figyelni, hogy az alsó, korai gödröt egy égett, pernyés kitöltés zárja, amely fölött egy késői, Battonya-Gödrösök korú házhoz tartozó leletanyag került elő /7. kép/. Átmérője: 108 cm.

Nem mondható viszont el a jó megfigyelési lehetőség az 5. ház esetében. Az eddig feltárt területnek nagyjából a közepén fekszik, csaknem szabályos téglalap alakú, lekerekített sarkokkal. Feltárás közben megfigyeléseinket az is nehezítette, hogy két ásatási idényben, két részletben ástuk ki az amúgy is igen rossz minőségű padlóval rendelkező objektumot. A csak helyenként megfigyelhető sárga agyagpadlót nyomokban fehér szerves anyag borította. A ház északi fala mentén sűrűn függőleges karólyukak helyezkednek el, ezekhez simult szélén kissé megemelkedve a ledöngölt, lesározott padló. A ház ÉNy-i negyedében ásták a 16. gödröt, ezzel a ház jelentős részét teljesen elpusztították. A ház szelvénybe eső méretei: 825 x 650 cm. Az épület berendezését az idő nem őrizte meg, pusztulása előtt az értékesebb berendezést elszál-

lithatták, így zömmel csak edénytöredékeket, állatcsontot, néhány eszközt találtunk benne /9-14; 15/1, 3, 8-9; 16/5-7, 11-12. kép/. Sokkal jobb körülmények között sikerült feltárnunk a szelvénytörzsi nyugati végében a 9. házat. Az épület leégett, így könnyű dolgunk volt a jól átégett, szimben is elkülönülő padló követése. A padló körül 40-50 cm mély, 30-35 cm széles árok húzódott, melynek belső szélén a padló kissé felhajlott, mintegy követve az egykori fal görbületét. Ez, a fal vonalában húzódó árok alapárok lehetett, amibe a tartószerkezetet helyeztek el. Az árok a délnyugati sarokban 190 cm hosszon megszakadt, itt lehetett a bejárat. Az épület trapéz alakú volt, ez a forma a Balkánon szélesesen elterjedt volt a neolitikum idején. Méretei: 470 ill. 710 x 820 cm. Az északi falra egy 300 x 180 cm-es padka támaszkodott; a 29 cm magas, jól kitapasztott rész a tűzhely és a ház fala között helyezkedett el. Ez a "beépített bútor" fekvőhelynek és munkahelynek egyaránt megfelelt. Ezt azóta már több házban is megfigyeltük. Az itt előkerült leletek között égett magvakat is találtunk /8. kép/.

Battonya-Vidpart /17. kép/

Battonya környékén tett megfigyeléseink szerint a központi, feltehetően jelentősebb települést több kisebb, csak rövid ideig lakott telep veszi körül, a középső neolitikumban. Ilyen megtelepülésről tanúskodik a Battonya-Vidpart lelőhely, amely a község délkeleti részén, szintén a Száraz-ér partján helyezkedik el. Az első leleteket 1976 tavaszán hoztuk a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba. A községi meliorációval a lelőhelyen /ahol egyébként a felszínen semmiféle neolitikus lelet nem található/ egy csatornát húztak keresztül. Az 1976 tavaszán végzett leletmentést, hitelesítést e csatorna keleti partjához csatlakozva végeztük el, kiválasztva a parton látható több folt közül a leggazdagabbnak látszót. Itt egy ház nagyobb részletét sikerült feltárnunk.

1. ház. A csatorna mentén 4,25 m hosszú /ez valószínűleg az eredeti szélesség volt/, K felé pedig 2,20 m távolságig tartott. Felületén nagyméretű égett paticsokat, északi felén különösen nagy 15-20 cm vastag átégett, bedőlt faldarabokat figyeltünk meg. Északkeleti sarkában számos, zömmel háromszög alakú szövőszéknehezéket találtunk. A patics eltávolítása után, alatta, a padlónak csak

kis, alig észrevehető maradványait bontottuk ki. A leletek között egyetlen kiegészíthető tál volt, ez sárga színű, kétszer égett, erősen deformálódott /27/10. kép/. A lelőhely újabb bolygatása már a következő évben megtörtént. A Petőfi TSz a melioráció során megszüntetett földút pótlására a partból földet termelt ki, ill. a felső 40-50 cm-t vonóladákkal elhúzatta. Így nagy felületen került napvilágra a lelőhely. Egy foltban jelentős mennyiségű cseréptöredék látszott, ettől keletre pedig paticsrögök jelezték egy újabb ház helyét. Ugyanakkor megállapíthattuk, hogy közvetlenül a Száraz-ér partján a felszínen is megfigyelhető középkori falu elhúzódik egészen lelőhelyünkig, sőt azzal részben fedik is egymást. Leletmentésünkön a néhány középkori objektumon kívül feltártunk még nyolc szkíta-kori sirt is.

Az 1. háztól mintegy 50 m-re keletre jelentős kiterjedésű felületen rendkívül sűrűn feküdtek egymás mellett az edénytöredékek. Így itt szelvényt jelöltünk ki, de mint kiderült, a frissen mélyített felületen a már megkezdett új szántás a feltételezhető objektumot megsemmisítette, végső soron csak a felső 50 cm mélységből sikerült a töredékeket összegyűjtenünk /24-25. kép/.

A szelvénytől keletre, közel 20 m hosszan elszórt paticsfolt huzódott. Ezt követve sikerült megtalálnunk a K-Ny-i irányítású

2. ház foltját, omladékát. Középkori és korabronzkori gödrökkel, valamint vaskori sirokkal volt szabdalva. Alapterülete 15x8 m, keleti végén nagy méretű középkori beásás miatt csak 4 m-es szélességet mérhettünk. A házat két részre osztó árok szintén középkori eredetű volt /18. kép/.

Az épület kontúrjait vastagon átégett, nagyméretű paticstömbök jelezték, amelyek eltávolítása után a padlót csak kis nyomokban és igen gyenge minőségben figyelhettük meg. Az omladék alatt viszont nagyjából szabályosan helyezkedtek el a 20-30 cm átmérőjű cölöplyukak /19. kép/. A ház DNy-i sarkában 10-20 cm magas fallal körülvéve szögletes, kitapasztott területet, talán gabonátárolót tártunk fel. Mellette nagy, másodszor is átégett tárolóedény darabjait találtuk meg. Az omladék között - hiszen a ház leégett és teljes berendezését maga alá temette, - számos edény került elő /27/1-9., 11. kép/, bár erős deformáltságuk miatt csak kevés állítható össze. Hiába vannak meg ugyanis darabjaik, a másodszori, és már töredékesen történt átégéskor a cserepek elgörbültek, így az összeillő felületek egymásra csúsztak. A szakálhádi csoport leleteit

a későbbi beásások is zavarták, ennek ellenére sikerült néhány megfigyelést tennünk. A ház déli felében, középtájon, sorban több szövőszéknehezéket találtunk, itt állhatott tehát a szövőszék. A keleti végében 6-8 cm átmérőjű agyaggolyók feküdtek. A Battonya környéki szakálhádi korú településeken több házban is kerültek elő hasonló golyók, néhány esetben a tüzhely mellett. Rendeltetésükre vonatkozóan a legáltalánosabb feltételezésekre vagyunk utalva, a némiképp későbbi, de tökéletesen azonos kivitelű bulgáriai példányokat parittyagolyóként határozták meg /Nikolov 1975. 9-10. kép/.

A házban az eddigieken kívül még két nagyméretű, utólag tapasztott, szalagdiszes, vörös pasztózus festésű hombáredény volt, de ezek közül csak az egyik alsó részét tudtuk összeállítani /30/2.kép/. Itt sajnos a lelőhely mai bolygatása is közrejátszott, ezek a töredékek közvetlenül a mai felszín alatt voltak. Az omladék között egy arcós edény nagyobb töredéke is előkerült /29. kép/.

A településről megjelent tanulmányunk /Szénászký 1979/ óta újabb leletmentést kellett végeznünk a lelőhelyen. Ekkor, annak ellenére, hogy szelvényeink közvetlenül az 1977-ben feltárt 2. ház mellett húzódtak, korszakunk leletei nem kerültek elő, a vizsgált területen korai bronzkori telep, szkita és gepida temető, középkori

falu részleteit tártuk fel.

Körösladány-Kengyelköz /31. kép/

A feltárt leletanyagban speciális helyet foglal el a Körösladány mellett feltárt teleprészlet. Régi ér partján egy természetes és igen magas kiemelkedésen csatornát vezettek át a község meliorációja során. Ezzel a csatornával találták meg a régészeti objektumokat: két sir és két gödör került elő. Az 1. gödör szarmatakorí volt, szakálháti korú viszont a

2. gödör. Méhkas alakú, csaknem szabályos kör alaprajzú volt. Átmérője 90 cm. Leletei között három kiegészíthető edény volt, két tál és egy hengeres nyakú palack /34/1., 3-4. kép/.

1. sir: A sirt munkások találták meg, leleteit a múzeumba hozták. Elbeszélésük szerint a váz nagyjából K-Ny irányítású lehetett, zsugorítva. A vázlaton szereplő sirgödört is ők bontották ki erre az alakra. A sirban egyetlen edény volt, valószínűleg a koponya mögött. Ez kis, kettős csonkakúpos pohár, bevagdalt peremmel, benne vörös festék volt /34/2. kép/.

2. sir: Sirgödört nem tudtuk megfigyelni. A sirban adultus férfi /?/ bal oldalán zsugorított

melléklet nélküli váza feküdt. Irányítása: K-Ny.

B. Leletek

A kerámia részletes tanulmányozása során különbséget kell tennünk az egyes lelőhelyek, és ezeken belül is az egyes objektumok leletei között. Így a Parázs tanyán feltárt 26. gödör, mint mindenképpen legkorábbi objektum, formakicsét a többi lelettől elválasztva tárgyaljuk.

Edénytípusok. 1. Hengeres talpon álló gömbös testű fazék. Vörösesbarna színű, nem simított, de nem is durva felületű a típus minden előkerült példánya. Némelyik darabon kis kiöntő található /6. kép/. Több példánya került elő a korai szint fölérti 6. házban is. Ez a forma a szakálhádi csoport megjelenése előtt kizárólag a csipett diszes kerámia körében fordul elő. Legtöbb, és leggyakoribb analógiáit a Starčevo kultúrában találjuk.

Méretre is, anyagra is megegyezőnek tűnik egy obrei edény /Benac 1973. 385. XXXIII/1/, ami Obre I. felső, negyedik rétegéből került elő, ahol már a kifejlett, de legkorábbi Kakanj kultúra emlékei találhatóak. Ugyancsak Boszniából származik egy hasonló példány, /Dimitrijević 1974. XX/6/, amelyen festés is van. Smilčićről is ismerjük /Batović 1966. XXVI/5/. Az Anza II-III. rétegekben töredékekből rekonstruált edények spirálokkak gazdagon

csak kevésbé soványított. A finomabb daraboknak rendkívül vékony a faluk. „Pincenedves” állapotban az edények külső oldalát csaknem tükörfényes polirozás borítja.” V. Miložić /1969. 50/ írását szó szerint idéztük, hiszen a szakálhái csoport hasonló kerámiájára ezek a szavak a lehető legpontosabban illenek. A redukciós égetési mód után a vinčai kultúra közvetítésével terjedt el szerte a Balkánon. Utjának illusztrálására az Obren /Benac 1973. 385/ az Obre I. IV. fázisban, illetve Olténiaiban, a Duedşti kultúrában /Comşa 1972. 437/ talált darabokat hoztuk fel. Ez a technika Thessaliában még más edénytípusokon, elsősorban tálakon és kettős kúpos edényeken figyelhető meg, a szakálhái csoport polirozott kerámiájához hasonló edények a vinčai, és elsősorban bánáti, erdélyi leletek között fordulnak elő. Ugyanakkor a fekete polirozás mellett a barna, vörösesbarna és feketésbarna, illetve szürke fényezés is fellép, éppen úgy, mint a Balkán nagy területein mindenütt, az imént idézett helyeken is. Formájában is azonos a Karanovo III-ban talált példány /Georgiev 1961. X/2/.

A vinčai kultúra törzsterületéről Banjicáról /Todorović-Cermanović 1961. XIII/4/ és Aradcról /Stalio 1970. 5/2/ mutatjuk be, ezek pontos analógiái Vinčán 10, 3-8,7 m között vannak /Vasić 1936. 23; slika 30 c, e/.

Megtaláljuk az igen korai vinčai Ószentiván VIII leletei között is /Banner-Párducz 1949. VI/7/, de ez bekarcolt háromszögekbe szurkált pontokkal díszített. A Bánátból Pártán /Lazarovici 1973. 33/5/, ill. a Zorlentul Mare II. rétegében talált /Lazarovici 1973. 13/8/ darabot ismertetjük, noha ez utóbbi valamivel későbbinek tűnik, szerző a Vinča B₁ szakaszra datálja. Itt kell megjegyeznünk, hogy e típus feltűnési ideje fontos számunkra, ettől kezdve ugyanis a szakálhádi csoport teljes idejében igen gyakori forma. Statisztikai vizsgálatokat végeztünk későbbi, és legfiatalabb szakálhádi lelőhelyek anyagán, és kiderült, hogy a finom kerámia gyakran megközelíti, de el is éri a durva edények százalékos arányát /Goldman 1981/. Erdélyben Nádorválya alsó rétegében /Roska 1927. 264/4, 265/4, 5/, továbbá Tordoson /Roska 1941. LXXXIII/9, 14, 15; LXXXIV/7; X C/8, 13/ igen gyakori, de a kolozsvári leletek között is előfordul /Vlassa 1976. 162. fig. 2/2/.

3. Palack.

Barnásszürke, alacsony hengeres nyak, gömbös test és a vállra támaszkodó két fül jellemzi /5/3/.

Ez a zömök forma a szakálhádi csoportban csak a legkorábbi leletek között ismeretes, a későbbi szakaszokra, és a majdani tiszai kultúrára is a sok-

kal karcosúbb palackok a jellemzőek, noha ezek megtalálhatók már ebben a korai időszakban is. A kétfülü palack a szakálhádi csoport egyik legsajátabb edényformája, pontos analógiáit távolabbi területeken nem találjuk, noha kétségtelen, hogy az edény formája /mindenesetre fülek nélkül/ a Starčevo-Körös kultúrából eredeztethetők. Ennek zömök, hengeres nyakú palackjait példaképpen Hódmezővásárhely-Kotac-partról mutatjuk be. /Kutzián 1944. XXIX/9/. Thessaliában Tsangli leletei között fordul elő /Wace-Thompson 1912. 91/42; 200/140 d/, ezek az A₃ stilushoz tartoznak. Ezt az újabb irodalomban a Sesklo kultúra végével, a kialakuló Tsangli kezdetével párhuzamosíthatjuk /Milojčić 1971. 151/, amely időszakban több típusuk is megtalálható, elsősorban kissé nyújtottabb nyakkal, sőt, a vállra támaszkodó két füllel is /Milojčić-Hauptmann 1969. Beilage I. 30/. Kissé felhúzott, sarkosan meghajlitott füllel Dikili Tashon is előkerült /Deshayes 1972. 205/. Aránylag közelebbi analógiának tűnnek az Arapi fázis hasonló edényei /Milojčić-Hauptmann 1969. Beilage 4. 41., 42., 53/. Ez utóbbi típus nyújtottabb testű, leginkább a Bucovaț csoport palackjaihoz hasonlít, amely típust összefoglaló munkájában Gh. Lazovici /1979. 144/ Clb-d típusnak jelöli. Ezt találjuk meg Battonyán is, a tell alsó rétegeiben /16/10/.

A Tordoson talált hasonló alakú edények füle kivétel nélkül legnagyobb kiöblösödésükön ül /Roska 1941. XCI/1-5/. Megjegyezzük, hogy ez a forma a Szatmár csoport fiatalabb szakaszában is /Kalicz-Makkay 1972. 11/19/ megjelenik.

Külön kell beszélnünk az edénytípus füléről. Ez a szakálhátí csoportban mindig a nyakról indul, és a vállra támaszkodik. A fül két szakasza ivelt, vagy egyenes, egymással derék-, vagy tompaszöget zár be. Ez a fülképzés kizárólagosan a szakálhátí csoportra jellemző ezen az edénytípuson, de más, vagy csak kissé hasonló edények körében talált analógiák alapján feltétlenül déli eredetű. Alkalmanként kis gombok, dudorok láthatók rajtuk, mint a thessaliai /Renfrew 1970. I/5., 9; Schachermeyr 1955. 132; Milojević-Hauptmann 1969. Beilage 4. 42; 17/7/, illetőleg bulgáriai /Georgiev 1961. 10/4., 11/4. XII/2/ példányoknál. Ugyanigy a vinçai kultúrában is megtalálható, például Banja Lúcan /Todorović-Cermanović 1961. XVIII/2., 7; XIX/1/ is.

4. Gömbös testű fazék.

Battonya Parázs tanyán a 26. gödörben három kiegészíthető példánya került elő /5/1., 2., 4/. Kettő kisebb, /5/1., 2/, egy /5/4/ és számos töredék pedig /3/1-13., 4/3., 5/ nagyobb méretű és durvább kivitelű. Közös jellemzőjük, hogy színük szürkésbarna,

durva kidolgozású, az un. házi kerámia közé sorolható. Az egyik /5/1/ oldalán két bütyökfogóval a tellen mindvégig megtalálható, a középső neolitikumban igen gyakori. Az 5/2. oldalán kis bütyökkel diszitett szintén az általánosabbak közé tartozik, a Gödrösökből is ismert /Goldman 1981/. A rátett, ujbbenyomással tagolt bordával diszitett példányok is végig kísérik a szakálhádi csoportot. Ugyanezt mondhatjuk el a szilmegi csoportra jellemző sajátosságokról /3/8-10/, valamint a vízszintesen rátett lapos bütykökről /3/11., 4/3/. Annál fontosabb a perem alatt kiöntővel ellátott, durvított felületű fazék, mivel ez csak a korai időszakban fordul elő /5/4/. Ehhez hasonló került elő Lebón /Trogmayer 1957. VII/16/, és Hódmezővásárhely-Szakálháton /Banner-Bálint 1935. 79. 3/14/, ahol más edényeken is gyakran találkozunk kiöntővel /Banner-Bálint V/14-18/, amit Kalicz N. - Makkay J. /1977. 89/ a csoport jellegzetességei közé sorolt. Kiöntőt a Körös-Starčevo kör nem ismer, az áttekintett leletanyagban csak egyetlen darabot találtunk, fontos, hogy ezt is Sprialoid B környezetben /Dimitrijević 1972. 18/12/. Ezzel szemben a középső neolitikumban már többféle is találkozunk velük, Thessáliában a Dimini kultúra Arapi fázisában /Milojčić-Hauptmann 1969. XI/2., 3/, illetve a

Karanovo III korban /Detev 1959. 22 d/ már megtalálható, a vinčai kultúra erdélyi leletei között pedig gyakori /Roska 1941. LXVIII/7-16/.

Az egyik tapasztott felszínű darabon látható lapos, ujjheggyel benyomott rátett bütyök is főképpen csak a korai neolitikumban fordul elő, a szakálhádi csoport fiatalabb szakaszaiban sem találjuk meg. A Starčevo /Vulić-Grbić 1937. I/6/ Körös /Kutzián 1944. XIII/11; III/7/ kultúrákban, de a dunántúli korai vonaldiszes kerámiában is /Makkay 1978. 23/13., 21; 24/13/ gyakori.

Kronológiai jelentőségű számunkra, hogy a Boian--Bořintineanu szakaszban Cernicán is előfordul /Comşa 1975. 68/14-17/.

A szakálhádi csoportban már ebben a legkorábbi szakaszban megtalálható a belülről kinyomott, hólyagosnak, szilmequinek nevezett bütyök /3/8/, ami a csoport egész időtartamában igen gyakran fordul elő. Legtávolabbi előfordulását ismét csak Thessaliában találjuk, itt az Agia Sophia magulán kerültek először elő ilyen töredékek /Milojčić 1976. VIII/1; X/4; XII/5/, mégpedig éppen abban a rétegben, amely az idősebb Otzaki és az azt megelőző Arapi között éppen ezen a lelőhelyen volt megfigyelhető - ami alapján V. Milojčić Agia Sophia fázisnak nevezte el - és jellegzetességei közé még a bekarcolt disz,

és a pasztózus festés megjelenése is tartozik /Milojčić 1976. 10/.

A Bánátból Bucovaţról ismerünk számos ilyen töredéket /Lazarovici 1979. fig. 17/, az ~~Ia~~ szakaszban is.

A Battonya-Parázs tanyán feltárt legkorábbi gödörben a szakálhái csoport egyik legfontosabb "kritériumát" az egymásba kapcsolódó S alakú diszitést nem találtuk meg.

Amint láttuk, a Battonyán előkerült legidősebb szakálhái leletanyag eltért a korábban megismert, a csoport fiatal szakaszát képviselő Körös-völgyi, Észak-alföldi lelőhelyek anyagától.

A csoport első, és igen körültekintő elemzésénél ezek a déli lelőhelyek az egyetlen Tápe-Lebő, és a kisebb, de talán kisebb jelentőségű Hódmezővásárhely-Szakálhát kivételével teljesen ismeretlenek voltak, természetes, hogy ezek az eltérő déli sajátosságok nem kerülhettek elméleti feldolgozásra sem, így a szakálhái csoport sokrétű leletegyütteseiről mindössze kis részletek válhattak ismertté. Csak a legutóbbi időkben nyilhatott lehetőség arra - és ebben különösen fontos szerep jutott a Bánátban folyó szélesebb skálájú kutatásoknak, a Bucovaţ csoport felismerésének - hogy a szakálhái csoportról

teljesebb képet rajzolhassunk.

A 26. gödör eddig ismertetett leletei egyuttal a csoport korai szakaszának jellegzetes típusai közé tartoznak, így a leletanyag tárgyalása során a továbbiakban folyamatos számozással csak az itt elő nem forduló típusokkal kell foglalkoznunk.

5. Tál

a/ Gömbszelet alakú tál.

Szürkésfekete, fényezett, jól iszapolt, homokkal soványított anyagú tálak. Előkerült példányai zömmel diszitetlenek /27/3; 28/7/, két esetben a perem alatt egymással szemben két bütyköt látunk /27/1., 7/. Ehhez a formához tartoznak azok a szalagdiszes darabok, amelyek között kiegészíthető edényt sajnos nem találtunk /7/1-5., 8/1-6; 13/1-26., 30., 32., 35; 22/8., 10; 23/2-13; 25/2., 6., 13., 14., 17-23; 26/1., 10-12/. Az itt felsorakoztatott mennyiség csak látszólag tűnik soknak, a diszitetett darabok természetesen lényegesen nagyobb számban szerepelnek tábláinkon, mint a diszitetlen oldaltöredékek. Ezen kívül van közöttük olyan is, ami feltétlenül egy edényhez tartozó, de nem összeállítható töredékek sorát jelöli, pl. a 13. képről csaknem mind a 29 db egy tálhoz tartozik. Ez a

forma a Bánátban igen általánosan elterjedt, már a Starčevo kultúrában előfordul Porodinon /Grbić 1960. XXXVII/2/, Ostrovul Golun pedig a II-IV. rétegben folyamatosan ismert /Lazarovici 1969. 10, 22/, de a vinçai kultúrában is /Ószentivánon: Banner-Párducz 1948. VII/5, Tordoson: Roska 1941. LXXXIII/3/ megtalálható annak ellenére, hogy nem tartozik a jellegzetes vinçai sajátosságok közé. A szakálháti csoportban igen gyakori, bár csak kevés kiegészíthető darab áll rendelkezésünkre /Banner-Bálint 1935. 3/12/.

b/ Fordított csonkakúp alakú tál.

Ezt a típust, amely anyaga szerint az előzővel azonos, csak ebben a korai szakaszban találjuk meg /27/4., 10/, a battonyaiakhoz hasonló példányt csak Tápé-Lebőrről, a tell alsó rétegeből publikált /Trogmayer 1957. XV/16/. A Bánátban a Körös-Starčevo műveltség IIb szakaszától kezdve ismert, ott folyamatosan megtaláljuk.

6. Hombár.

a/ Téglavörös színű, hengeres nyakú, tojásdad testű, Válluk törésvonalánál egymással szemközt általában két kinyomott dudor ül /27/5/, amit rátett, ujjbenyomással tagolt borda is kísérhet /28/3/. E típus kiegészített darabjait a kör-

nyező területeken nem találtuk meg az általunk áttekintett irodalomban, egyetlen azonos diszű nyak és válltöredék a Dudești kultúrában került elő /Dolinescu-Ferche 1964. fig. 2/6/.

b/ Ez a típus is hengeres nyakú, de ebben az esetben a nyak jóval magasabb, az edény teste a gömbhöz közelebb áll, de még mindig tojásdad. Nyakukon a vállra támaszkodó két magas fül található. Külön meg kell említenünk, hogy égetés után az edény külső oldalát betapasztották, ebbe széles szalagokat karcoltak, s ezeket a karcolt sávokat pasztózus vörös színnel festették. E másodlagos tapasztás, rajta a vörös festéssel esetünkben a település leégése miatt jól megmaradt /14/9-14; 15/5., 6., 8., 9; 20; 21/7-10/. Battonya-Vidparton a 2. házban talált egyik példány alsó része összeállítható volt /30/2/. Ezt nem szalagokkal diszítették, hanem már itt megtaláljuk a mezőkbe rendezett minta alapjait, a töredék ui. függőlegesen négy részre osztott, és az egyes részek mintája bár eléggé elnagyolt, egymástól eltér. Legjobb, még a mezők elrendezésében is azonos analógiáját a Dudești kultúrában találtuk meg /Dolinescu-Ferche 1964. fig 2/7/. Az edényoldal tapasztásának szokása általánosan elterjedt az AVK-ban, de a szakálhái

csoport fejlődésében is megtalálható, a legfiatalabb szakaszáig.

7. Különleges típusok

a/ Parázssborító. Téglavörös színű, magas, felső pereme alatt két kis bütyök van /28/6/. Még egy töredéket is bemutatunk /21/4/.

A neolitikumban általában igen szélesen elterjedt.

b/ Miniatűr edény. Téglavörös, durva anyagú, pereme alatt egymással szemben feltehetően felfüggesztésre szolgáló két kis lyukkal /27/6/.

c/ Arcos edény. Vid-parton a 2. házban került elő egy arcos edény, amelynek a legnagyobb kiöblösödése alatti része hiányzik csak /29/.

A Battonya-Gódrösökben talált formáktól kissé elüt, zömökebb, diszítése is sematikusabb.

Az orrot plasztikusan jelzik, de a szemek nem vízszintes bekarcolások, hanem függő háromszög alakúak, a szájat sem ábrázolják. Az arc alatti részt a megszokott M alakú bekarcolás jelzi. Az edény oldalán, vállán, a karok helyén ivelten meghajlitott, apró fül ül. A nyak hátsó oldalát fonatminta diszíti. A hasát pedig vörösre festett szalagok borítják. Erről a lelőhelyről egy másik arctöredéket is ismerünk /Szénászký 1979. 6/4/. Ez is kisebb méretű

edényhez tartozhatott, miként a Battonya-Parázs tanyán az alsó rétegekben talált arcos edények /7/20., 21/. A korszak arcos edényeinek eltérő sajátosságai a bánáti leletekben is tükröződnek, Partán /Lazarovici 1979. 203/ a battonyaiakhoz teljesen hasonlót látunk. Az idézett darabok nem stratigráfiaileg megfigyelt ásatásból, hanem az Agótha gyűjteményből származnak, ezért nem fogadhatjuk el Gh. Lazarovici véleményét a keltezésüket illetően, a Vinča B/C időszakra nyilván azért datálta ezeket, mert arcos edényt az eddigiekben csak ebből a korból ismerünk, bár azok mintázata egészen más /Goldman 1978. 13/.

d/ Agyagkorong.

Battonya-Vidparton az I. szelvényben mindenféle objektum megfigyelési lehetősége nélkül a szakálhádi csoport kerámiája társaságában egy csaknem szabályos kör alakú agyagkorongot találtunk /30/1/. Egyik oldala negyedelt, mindkét oldalát látszólag rendszert alkotó bekarcolások borítját. Az alsótatárlaki táblácskákhoz képest - amelyek közeli rokonainak tarthatunk - sokkal primitivebb kidolgozású, rajta nem meghatározható jelek, hanem többé-kevésbé elmosódott karcolások vannak. Formájában, kidolgozásában, felületének négy részre osztásában mégis a 2. sz.

alsótatárlaki táblához hasonlít leginkább, noha nem átfúrt, átfúrását csak megkezdték az egyik oldalon. Amint A. Falkenstein /1965. 239/ azokat, mi a battonyait másodlagosan átégettenek tartjuk, színe és állaga azért tér el minden más, a lelőhelyen talált cseréptől. Leletünkhöz sokkal közelebb állnak a tordosi jelek, amelyek feltétlenül Vinča A-B korúak /Makkay 1969/.

e/ Agyagkanál /16/3/.

Diszítések.

1. Karcolt diszek.

a/ Szalagdiszek.

A fekete, vagy sötétszürke, fényezett tála-
kon vörös pasztózus festéssel hangsúlyozott
bekarcolt szalagdiszek /7/1-5., 8-9; 8/1-6.,
stb/, amelyeket alulról és felülről is egy ve-
lők párhuzamosan futó bekarcolt vonal kísérhet
/Kalicz-Makkay 1977. 89/.

Ezek a szalagok néha M alakban végződnek /13/25;
22/10/. Ez a diszítés a szakálhátú csoportra
mindvégig jellemző, a korai szakaszban bonyo-
lultabb spirálrendszerek is megjelennek ame-
lyek az edény gömbhöz közel álló testét sűrűn
borítják /7/11; 24/4., 14; 26/12/. Így diszi-
tették a Vid-parti arcós edény hasát is, itt

a spirált kísérő vonalból ék alakú vonalak állnak ki /29/, amit más darabokon is megfigyelhetünk /24/14; 20/1/. E spirálokhoz leginkább hasonlókat a Bucovaţ csoportban találunk /Lazarovici 1979. 147. Fig. 15. D 2-7/. Az itt előforduló, legyezőszerűen szétnyíló spirálok erősen emlékeztetnek a Starčevo kultúra spiráljaira /Gimbutas 1972. 118; Dimitrijević 1974. VII/21., 22/.

A szakálhíti csoportban karcolással hangsúlyozott, festett szalagok rendszeréhez is találunk itt analógiákat /Dimitrijević 1974. IX/2., 5; XIX/9/, XXI/8/.

b/ Fonatminta.

A későbbiekben olyan jellemző mintát a korai szakaszban csak a Vid-parton találtunk meg, összesen három töredéken /25/1., 8; 26/9/.

c/ Zeg-zug minta.

Sarkosan bekarcolt vonalak /25/3., 9., 15/.

Battonya környékén igen gyakori, de ugyanigy megtaláljuk Lebőn is /Trogmayer 1957. XI/2., 19/. Gh. Lazarovici /1979. 147. 15/e6/ a Bucovaţ csoport jellemző diszitőelemei között sorolja fel.

d/ Négyzetháló /22/6; 26/13/.

Tápé-Lebőn éppen olyan sűrűn fordul elő, mint Battonyán /Trogmayer 1957. IX/2., 9., 20; XI/30/.

Hasonlóan az előzőhöz, a Bucovat csoportban /Lazarovici 1979. 147. 15/el6/ is a korai szakaszra jellemző. Távolsági területeken Danilon fordul elő /Korošec 1964. 23/7-8/ a karcolt díszek között, de itt festve is előkerült.

e/ Tűzdelés.

Két típusát ismerjük. Az egyiket Battonya-Parázs tanyán egy virágcserep formájú, téglavörös színű fazék perem- és oldaltöredékén találjuk meg /13/36., 41-43/. Ezek a hosszabb bevagdítások, amelyek az edény teljes felületét beborítják, a szakálhátú csoportban csak a legkorábbi szakaszban fordulnak elő, szép számmal megtalálható analógiáit pedig szinte kizárólagosan a korai neolitikum végéről ismerjük. Kutzián I. /1944. XL/6., 10/ mutat be hasonlókat Ószentivánról, de egy Szentes-Nagyjaksor-parti példány is ide tartozik /Kutzián 1944. XL/7-9/. Figyelemreméltó, hogy egy ilyen töredék Tápé-Lebőrről is származik /Kutzián 1944. XIV/16/, ugyanakkor Csókán is megjelenik /Banner 1960. XXXVIII/25/.

A Bánátban ezt a Vinča A korszak díszítő elemei között tartjuk számon /Lazarovici 1979. 110. 10/d14/, noha Ostrovul Golun a Starčevo IV időszakban is előfordul /Lazarovici 1969. VIII/B/9; E/5., 21/. A korai Vinča típusai között Gh.

Lazarovoci /1969. XIV/G.16/ is számon tartja. Bulgáriából is ismerjük, a Plovdivről hasán rátett, ujbbenomással tagolt bordával közölt példány /Detev 1959. 22/g/ a Karanovo III. időszakban elég jellemző lehet, mert a Georgiev által összeállított tipustáblára is felkerült /Georgiev 1961. melléklete/. Időrendi helyzetének megfelelően Usce I-ből is ismert /Todorova 1978. IV/2/. Munteniában a Dudeşti kultúra néhány korai edényén találjuk meg ezt a diszítést /Nica 1976. 4/2; 7/11/. Meg kell jegyeznünk, hogy a korai vonaldiszes kultúrákban is előfordul, a Dunántúlon /Makkay 1978. 16/3a-b/ és távolabbi területeken /Bina: Točik 1970. V/5/ egyaránt. Az Alföld északi részén a Szatmár csoportban található meg, Rétközberencs-Paromdombon több is előkerült /uo. 94/5/ és Tiszacsege-Homokbányából /uo. 168/8-9., 12., 13/ is tudunk róla. A tűzdelt diszítés mésik változata szélesesen elterjedt a Vinča kultúrában. Ennek formája a bekarcolt vonalak közötti apró beszúrkálás. Battonyán a Vid-partról /25/10; 26/4/ ismerjük.

2. F e s t é s .

A szakálhádi csoportban leggyakoribb festési mód /Kalicz-Makkay 1977. 89/ a párhuzamosan bekarcolt szalagok közötti pasztózus vörös festés /7/2-5., stb/.

A bekarcolt szalagok között a vörössel váltakozva a sárga szín is megjelenik /7/21; 26/9; 29/.

Az arcós edényeken az arc körüli mezőt úgyszintén sárgára festik /2/21; 29/.

Megtaláljuk a bekarcolt vonalak fehér színnel való kitöltését /13/38., 39; 24/1-2/.

Már ebben a korai szakaszban megjelenik az edény peremének fekete festése, ez végig előfordul a szakálhádi csoportban, tehát semmiképpen sem tarthatjuk a tiszai kultúra kialakulása idején fellépő ujdonságnak /Korek 1967. 16/.

Egyetlen bichrom festett edénytöredék is előkerült Battonya-Vid-parton /30/3/. Egy félgömbös edény egyik sávján vörös alapon fekete sáv, ami ismét csak bizonyíték a csoport rendkívül erős déli kapcsolatai mellett, noha a festés meglétének különösebb kronológiai jelentőséget nem tulajdoníthatunk /Rodden 1964. 122; Weinberg 1965. 40/.

3. Plasztikus diszek.

a/ Bütykök és bordák.

A hólyagos, belülről kinyomott bütykök /3/8; 21/1; 27/5; 28/3/, a rátett, ujjbenyomással tagolt bordák /3/5., 7; 4/5; 8/14; 11/3., 5., 7., 15; 12/5., 17., 23; 15/1., 3., 4; 16/6; 22/7; 26/3., 5; 27/5; 28/3/, melyek között egyiken az ujjbenyomást két sorban rendezték el /3/9/, az un. szilmei sajátosságok már ebben a legkorábbi szakaszban megtalálhatók, s mint láttuk, párhuzamaik is igen korán felépnek. Ezekhez kiegészítésül most az Obre I-en előkerült két bordadiszes töredéket hozunk fel /Benac 1973. XXXIV/8-9/.

Igen jellegzetesek a vízszintesen rátett /3/11; 4/3; 11/14; 15/7/ bütykök, de egy esetben függőlegest /9/2/ is találunk.

Leleteink között két olyan edényoldal-töredéket közlünk, amelyen a felület sok apró, sorokba rendezett bütyökkel borítják /13/29; 16/2/. Ez a diszítés, amelynek őse a barbotin lehet, egy időszakban igen szélesen elterjedt, megtaláljuk a Körös /Vaskút: Kutzián 1944. X/2; Gyoma: Kutzián 1944. XII/4; Dévaványa: Kutzián 1944. XV/10/, Starčevo /Starčevo: Arandjelović-Garašanin 1954. V/16; Drenovac IIb: Vetnić 1974.

I/6; Perlez: Brukner 1968. II/5; Kruševac: Tomić 1980. I/1; Porodin: Grbić 1960. XVI/2., XXXV/3; Mala Humka: Urgeschichte Macedonien 310. sz./ kultúrák késői szakaszában, mindenütt olyan lelőhelyeken, ahol már a vinçai elemek is fellépnek. Megtálálható ugyanakkor Thessaliában is, az Agia Sophia magulán /Milojčić 1966. 7/7/.

A Dél-Alföldön Csókán /Banner 1960. XXXVII/1., LX/5., XXV/17/. Tápé-Lebőn /Trogmayer 1957. XII/5., XIII/10/, Hódmezővásárhely-Szakálháton /Kalicz-Makkay 1977. 160/12., 158/3/, továbbá a szakálhāti csoport északabbra fekvő területén Tiszasas~~Rév~~^{Rév} I. /Kalicz-Makkay 1977. 148/3/ és Tiszavasvári-Paptelekháton /Kalicz-Makkay 1977. 81/10/ került elő. Az Alföldön már az AVK leletei közt is fellép /Vácsod: Kalicz-Makkay 1977. 120/16/, de megtaláljuk a vonaldiszes kerámia régibb szakaszában Közép-Európában is /Mittelhausen: Quitta 1960. 17., 9/7; Boskovstein: Tichy 1961. 103., 3/6/.

c/ Perem alatt benyomott lencsesor.

Előfordul a Parázs tanyán /11/1/, ahol több soros benyomkodás is található /11/1/, leggyakrabban két sorban /8/12; 9/6; 8; 11/3., 13., 17-18; 15/2. A 9/6. képen bemutatott darab legjobb analógiáját Aradacról /Stalio 1970. 6/1., 3/ ismerjük.

Ezek általában a durvább anyagú, nagyobb méretű fazekak diszítésére szolgálnak. Néhány példány a Vid-partról is előkerült /22/3-5; 27/2/. Több soros benyomkodást itt kevés darabon találtunk /22/1-2/.

Ezt a diszítést Kalicz-Makkay /1977. 90/ a Szakálháton előkerült darab /Banner 1935. IX/3., 7., 17/ kapcsán vinčai hatásként említi. A vinčai kultúra korai szakaszában valóban igen gyakori és jellemző, csak példaképpen említjük Trnovacról /Jovanović 1965. V/11., 12; VI/4/, és a Bánát keleti részéből /Lazarovici 1973. 4/2-5; 9/2., 6., 10., 14/. Megtaláljuk Csókán is /Banner 1960. XVII/38., 44., 45/. A perem alatti soros benyomkodást néha körömmel is készítik, ilyen Battonya-Parázs tanyán /9/5/ figyelhetünk meg, /1970. 2/2/.

- d/ Az edényfülekről a korábbiakban már beszéltünk, a Battonya-Parázs tanyai 26. gödör ismertetése során. Az un. Vesselinovo típusú fülek emellett Battonya-Vid-parton is előkerültek /24/5-6., 9/. Ehhez igen hasonlót H. Todorova /1978. IV/5/ Usoe I-ről közöl. A sarkosan meghajlitott, vállra támaszkodó fülek kezdetleges változatait számos példányban találtuk meg többi objektumunkban

is /7/15; 9/1; 14/7; 16/7., 8., 10; 21/2/.

Analógiaként a csókai darabokat mutatjuk be
/Banner 1960. IX/9-45/.

e/ Kiöntő.

Előkerült példányait már elemeztük.

Kőeszközök

A talált csiszolt kőeszközök kivétel nélkül átlyukasztás nélkül készültek. A kisebb darabok általában trapéz alakúak, az éllel szembeni végük kicsúcsosodik. A nagyobb balták kaptafa alakúak. Anyaguk túlnyomórészt amfibolit, és andezit-pala.

A pattintott eszközök is különböző méretűek, közöttük hosszú darabok is vannak. Anyaguk legtöbbször obszidián, és az un. bánáti kő.

Némelyik pengén a sarlóba fogás nyomai látszanak.

Csonteszközök

Gyakoriság szerinti sorrendben tüket, árákat, simítókat és fésütőredékeket találtunk.

Az igen gazdag állatcsont-anyag és a leégett házakban talált magvak feldolgozása, meghatározása folyik.

C. Település

Ásatásainkon az egyes településeknek csak kis részleteit tárhattuk fel, így a települések szerkezetére vonatkozóan csak kevés adatot gyűjthettünk; annál jobb megfigyelési lehetőségeink adódtak viszont az egyes épületek belső viszonyait illetően.

H á z a k

Battonya-Vid-parton két házat bolygattak meg.

Az 1. házat csatornával elvágták, így nagy részt megsemmisült. Szélessége 425 cm volt, hosszából csak 220 cm maradt meg.

A 2. ház Battonya környékén eddig a szakálhái csoport legnagyobb építménye /18-19. kép/.

A felszínen talált omladék nyilvánvalóan nagyobb területen feküdt, mint amekkorát a ház elfoglalt.

Az omladék eltávolítása után a padlót csak igen töredékesen figyelhettük meg, a ház kiterjedésének pontosabb megállapítására az itt láthatóvá

vált nagyméretű cölöplyukak adtak lehetőséget.

Az omladék méretei: 15x8 m; ezzel szemben a szélső cölöplyukak által mérhető adatok: 15 x 6 m.

Ekkora építményben nyilvánvalóan lehetett belső osztás is, de erre utaló megfigyelést nem tudunk tenni. A szakálhái csoportban szokatlan az ilyen nagy cölöplyuk, ennek itt természetesen funkcionális

szerepe volt; a nagyobb tetőszerkezetet tartotta. Feltétlenül lakóépületnek kell tartanunk, benne szövőszék nyomait, tárolóedényeket találtunk, a tűzhely melletti átégett agyaggolyók is csak lakóépületekben kerültek elő idáig.

Battonya-Parázs tanyán az 5. ház csak részben esett szelvényünkbe /2. kép/. Hosszúkás téglalap alakú, nagyobb volt, mint 825x650 cm. Ennek falát nem a Vid-partihoz hasonló cölöpök, hanem egészen kis /6-8 cm/ átmérőjű karólyukak tartották, amelyeket egymáshoz egészen közel ástak.

Különösen fontos számunkra az itteni 9. ház. Ez trapéz alakú, kis része sajnos szelvényünkön kívül esett /2. kép/. Méretei: 470x710, ill. 820 cm. A fal építése előtt alapárkot húztak, ezt mindenütt megtaláltuk, kivéve egy 190 cm hosszú szakaszt a DNy-i sarokban. Itt lehetett a bejárat.

A házban, a északi falra támaszkodóan egy 300x180 cm kiterjedésű és 29 cm magas padka volt. Ez a házforma a Kárpát-medencében déli eredetű.

Olynthoson, a legkorábbi neolitikus rétegben került elő /Mylonas 1929. 9/ a Parázs tanyaihoz teljesen hasonló alakú ház, bejárata ennek is a rövid oldalon volt, Bulgáriában Ovcarovoról ismerünk trapéz alakú házakat, egyikükben a házfalnál padka is került elő /Todorova 1976. 52. 2. kép/; Zaminecen

is előfordul trapéz alakú épület a hosszúkás téglalap alakúak között /Nikolov 1975. 5. kép/.

Jugoszláviában többek között Porodinon a Starčevo kultúra fiatal szakaszában találjuk meg /Grbić 1960. 97/. Ennek jellegzetessége az is, hogy a falat tartó cölöpök szögletes átmetszetűek, éppen úgy, mint Battonyán is néhány esetben.

A szakálhátí csoport házépítése igen sokrétű. Kisebb, és nagyobb házakat egyaránt emeltek, rendeltetésének megfelelően. Az építés módjában is több módszert látunk, alapárok, illetve cölöpkonstrukció egyaránt előfordul. Ez utóbbi is két variációban készült, nagyobb átmetszetű; sűrűn beásott karók formájában. Egy jellemvonásuk viszont minden esetben egyezéses, a házak a felszín fölé emelkedő fallal épültek. Padlójuk minden esetben sárga agyaggal tapasztott volt.

T e l e p e k

Battonya környékén tell, és egyrétegű telepeket egyaránt találunk.

Sem a Körös kultúra, sem pedig az AVK nem tartozik a tellépítő kultúrák közé, mindkettőnek egyrétegű települései vannak, noha igen nagy mennyiségben. Számolnunk kell azzal, hogy ezek a telepek nem voltak egy időben lakottak, egy-egy terület kimerülése

után a lakosok elköltöztek, új, megtelepülésre alkalmas helyet kerestek maguknak. Feltételezzük, hogy a korai neolitikum nagyszámú telepét nem egyszerre lakták, amiből már az is következik, hogy a településrendszer, a telepsűrűség egy adott időszakban mindig ritkább volt annál, mint ahogyan felszíni, topográfiai adatok alapján látjuk. Kalicz N. /1957. 87/ tiszazugi terepjárásai során már az ötvenes években megfigyelte, hogy az AVK települései általában kisebbek, ezeken kis közösségek, és csak rövid ideig laktak egy helyben, a Körös kultúra telepei viszont hosszan elnyúlnak az egykori medrek partján. Az AVK települési szokásait illetően nagyon fontos az a megállapítása is, amit Békés megyei terepjárásaink is megerősítettek, hogy a vonáldiszes kultúra telepei a vizparttól távolabb, alacsonyabb térszínen is előfordulnak, gyakran a mai árterületeken is. Ezzel szemben a szakálháti csoport telepei, különösen a nagyobb, tell telepek, bővizű folyók mentén, kiemelkedő magaslatokon helyezkednek el /Battonya-Parázs tanya, Tápé-Lebő, stb/. A kisebb, egyrétegű telepek is így, magasabban helyezkednek el.

Ez az eltérés alapvetően különböző gazdasági berendezkedésre vall, a nagyobb vizek melletti sikságok nagyobb termőterületet jelenthettek. A szakálháti

csoport embere magasabb szinten volt képes termelni, a vadászat, gyűjtögetés, és a visszamaradt vi-
zekben való halászat talán kevésbé lehetett fontos
számukra, így egy területen hosszabb ideig lakhat-
tak.

Ezek a telepek viszont nem adnak elég alapot arra,
hogy a szakálhádi csoport életét - a vastag réteg-
sorok alapján - hosszabbnak gondoljuk, mint a fen-
tebb leírt, egyrétegű telepeket lakó kultúrákét.
Életének időtartamát elsősorban a más, szomszédos
kultúrákkal való összehasonlítás alapján határoz-
hatjuk meg. Ilyen szempontból viszont könnyebb
helyeztben vagyunk, az egymásutániség kérdése, a
csoport belső fejlődése a tell települések segít-
ségével sokkal könnyebben, és egyértelműbben ki-
munkálható, a belső kronológia felállítása nyil-
vánvalóbb, egyszerűbb.

A szakálhádi csoport elterjedési területé-
nek déli részén a tellek mellett az egyrétegű,
rövidebb ideig lakott települések is megvannak,
éppen úgy, mint később a tiszai kultúra idején.
Tehát ezt a jelenséget is, és egyáltalán a tell-
ek megjelenését nem a tiszai kultúrához; a sza-
kálhádi csoporthoz kell kötnünk, a tell telepü-
lési rendszer elterjedésének északi peremévé a
szakálhádi csoport időszakában válik Magyaror-
szág területének déli sávja.

III. Időrendi kérdések

A kerámia elemzése nyomán úgy véljük, elhatárolható, körülírható az a horizont, amelyben a szakálhái csoport legkorábbi szakasza megjelenik a Dél-Alföldön, a Körösök völgyétől délre.

Thessaliában, Agia Sophia magulán egy olyan leletanyagot sikerült elkülöníteni, amely eltér az ismert klasszikus Diminitől. Itt fekete fényezett, pasztózus vörös festésű edények kerültek elő. Bemélyített és festett formában vörös és fehér spirálkötegek, meander, zeg-zug, kör és háromszög alakú diszitések találhatók edényein /Milojčić 1976. 9; XIV/6-8., 10-15., 19; XV/1-5., 7/. Szerző szerint a klasszikus Diminitől elsősorban a karcolás és a pasztózus festés különíti el. Ebben a rétegben kerültek elő Thessaliában elsőször olyan edények töredékei, amelyek belülről kinyomott, a mi szóhasználatunk szerinti szilmei bütyökkel diszítették /VIII/1; X/4; XII/5/. A fázis, amelyet stratigráfiai viszonyok között először az Agia Sophia magulán figyeltek meg, az Arapi és az Otzaki I. fázisok közé illeszkedik.

A bulgáriai Karanovo III. Vesselinovo korszakkal való egyidejűséget a számos áttételes párhuzamosíthatóság mellett a tüzdelt vonalakkal di-

szitett fazék /13/41/, a hengeres nyakú palackok fülképzése, egyáltalán e palackok formája mutatja, de ez utóbbi ott visszanyúlik az ezt megelőző időszakba is. Van néhány adatunk az Usce I kultúrával való összefüggésre, a soros párhuzamos tűzdeléssel diszitett fazék /Todorova 1978. IV/2/ és az imént említett fül /Todorova 1978. IV/5/. Ezt a fázist H. Todorova /1978. 4/ a Hotnyica, Dudeşti ill. a Boian-Bolintineanu szakaszokkal tartja egyidősnek. A. Benac /1973. 409/ a Boian Bolintineanu fázissal Obre I. lelőhelyen a IV. réteget párhuzamosítja, amely a kifejtett, de legkorábbi Kakanj leleteit adta. Itt pontosan megfigyelhető volt a Starčevo kultúra átfejlődése a középső neolitikus Kakanj kultúrává, egy proto-Kakanj időszakon keresztül, amit a Starčevo IV /Spiraloid B/ fázissal tartja egyidősnek /Benac 1973. 408/. Az impresso-cardium kerámia és Danilo legidősebb fázisának érintkezését /Kakanjhoz hasonlóan/ J. Korošec is feltételezi. /Korošec 1964. 94/.

Szlavóniában ebben az időben a Sopot kultúra kialakulását figyelhetjük meg. S. Dimitrijević /1968. 119/ szerint itt a vinčai népelemek és a Starčevo kultúra hordozóinak összeolvadásából, az érkező vinčaiak kisebb csoportjának hatására alakult ki a Sopot I. szakasz, és ez az összeolvadási

folyamat a Vinča A horizont második felére be is fejeződött. Ugyanekkor feltételezhető a Korenovo kultúra legkorábbi típusa, ami viszont az eddigi leletek között még nem került elő, a legkésőbbi Starčevo és az eddig ismert Korenovo között bizonyos hiatus áll fenn, amit S. Dimitrijević /1978. 122/ szerint a vonaldiszes kerámia korai fázisának kellene kitöltenie.

Mindenesetre a Korenovo A szakaszban megjelenik egy S profilú tál /Dimitrijević 1978. 121; 1979. 321. 17/5/, amelyhez hasonlót Hódmezővásárhely-Szakálháton /Banner 1935. 3/13/ találunk, és teljesen azonos formában Partán is előfordul /Lazarovici 1979. fig. 35/, a Bucovaț csoport anyagában. Ezt az edényt Gh. Lazarovici a Bucovaț csoport IIa fázisára datálja, ez megfelelhet a szakálhádi tál korának, amit viszont megelőznek a Battonyán talált leletek. Eszerint a Bucovaț csoport legkorábbi szakasza mindenképpen korábbi az eddig általában ismert szakálhádi leletek koránál. Más oldalról is erre a következtetésre kell jutnunk, elég, ha csak azokra a korábban hivatkozott egyezésekre gondolunk, amelyek a battonyai leletek és a bánátiak között kétségtelenül fennállnak, vagy pl. olyan lelőhelyekre, mint Aradac, ahol mind a battonyai, mind a bánáti típusú leletek együtt fordulnak elő.

Ezt a lelőhelyet pedig a Vinča A második felére /Jovanović 1965. 41/ datálhatjuk, Gh. Lazarovici /1979. 224/ szerinti Vinča A 3 idejére.

A Vinča A szakasz végére keltezés mellett szól még az a kettős kúpos táltöredék is /24/3/, amelyet a Vid-parton találtunk, bár ez a forma később is fellép, éppen úgy, mint a kannelurás diszítés, amely már a Starčevo IV-ben is megtalálható /Lazarovici 1979. 218/. Így a Battonya-Parázs tanyán előkerült /13/44-46/ import darabok pontos datálást nem engednek meg.

A Vid-parti leletek között volt /24/4/ egy négylábú kis pohár, amely formájában vinčai /Tordos:

Roska 1941. XCVII/7., 8., 11., 13-15., 20;

Zorlenčul Mare: Lazarovici 1973/21. kép/, de diszítésmódja, az egymásba kapcsolódó, fekvő S szalagok már a szakálhádi csoportra jellemzőek. Ezek a kis lábas edények is megvannak már a Starčevo kultúra késői szakaszában /Porodin: Grbić 1960. XXI/1-2/, amelynek lebőli előfordulásával kapcsolatban Trogmayer O. /1957. 44/ számos analógiát hoz fel a Körös kultúra területéről.

Ismert a közép-európai vonaldiszes kerámiában is /Quitta 1960. Abb. 9/i/, amivel együtt mutatja be az apró bütykökkel borított falú edények egy példányát, e típus korai neolitikus analógiáit az előzőekben felsorakoztattuk. Az edényfalak apró büty-

kökökkel való diszítésének szokását az Észak-alföldi Szatmár csoportban is megtaláljuk, éppen úgy, mint az edényeken látható rövid, párhuzamos bekarcolásokat, tűzdeléseket.

A Körös kultúrára utaló jelenségek között a korábban felsorolt egyezések mellett csak egy lényeges párhuzamosság, a körömmel való diszítési mód jelenlétét kell megemlítenünk. Battonya-Parázs tanyán /11/11/ és a Vid-parton /23/1/ egy-egy példány került elő, ami az edényoldal körömbenyomásos disszel való borítására mutat. Körömcsipkedéses töredékek Tápé-Lebőn /Trogmayer 1957. 8/1., 2; 9/12/ és Hódmezővásárhely-Szakálháton is vannak /Banner 1935. V/18; VIII/6/. Emellett előfordul olyan körömbenyomásos sorral diszített durva kerámia is, amelynek diszítési módja eltér a Körös kultúra szokásaitól, és ezt legnagyobb valószínűséggel a korai szakálháti csoport sajátjának kell tartanunk.

A Körösladányban előkerült leletanyagot a többitől elválasztva tárgyaljuk, a lelőhely minden bizonnyal nem a szakálháti csoporthoz tartozik, a 2. gödörben viszont megtaláljuk a csoport néhány importját, így az objektumnak jelentős kronológiai értéket tulajdoníthatunk.

A leletek között három kiegészíthető edény volt:

1. Téglavörös, foltosan égett, alacsony, hengeres

nyakú, gömbös testű fazék. Diszitetlen, a vállán, közvetlenül nyaka alatt egymással szemben két felfelé dudorodó, belülről kinyomott, un. szilmegi bütyök ül /34/4/.

Jó analógiáját találjuk a bükki kultúra korai szakaszában /Domica: Lichardus 1968. 37., 5. kép; Oros II: Kalicz-Makkay 1977. 171/15/.

2. Sötétszürke, fényezett felületű, a szakálhái csoportra jellemző anyagú, diszitetlen, fordított csonkakúp alakú tál /34/1/.
3. Dúrvábban soványított anyagú, félgömbös tál, pereme alatt két szemben fekvő, belülről kinyomott bütyökkel /34/3/.

A töredékes darabok között említésre érdemes egy edény alsó része, kívül-belül végighúzott barbotinnal /Schlickwurf /32/9/ diszítve.

Pontos megfelelői a Vinča A szakaszban vannak /Gornea: Lazarovici 1974. XIV; Ószentiván: /Banner-Párducz 1948. VII/5/.

Egy egészen finom anyagú, vörösre égetett, vékony falú edényből származik egy sűrűn tűzdelt oldaltöredék /33/9/. Ennek eredetét is a korai Vinča kultúrában találjuk.

A hengeres nyakú, kétfülű, egészen sajátosan a szakálhái csoporthoz tartozó korsó is van a gödör leletei között /33/2., 3., 5/, amely töredékek egy fekete, vékony falú edényhez tartoznak.

Ugyancsak a szakálhádi csoporthoz tartozik egy másik /33/1/, kissé durvább kivitelezésű darab.

A bekarcolt diszű, vastag falú, téglavörös töredékek /32/8; 33/6., 10/ sokkal inkább emlékeztetnek formájukban a Körös kultúrára, mint a szakálhádi csoportra, noha anyaguk nem pelyvával soványított. A perem alatti pontsoros diszítést itt egy durva kivitelezésű fazék töredékén találjuk meg /32/1/. Mindezen jellegzetességek alapján a gödröt a Vinča A időszakra keltezhetjük. Itt a vinčai környezetben előkerült szakálhádi töredékek a csoport korai importjaként értékelhetők, ezek a Maros-vidéken korán megjelent népesség emlékei a Sárréten.

A Körösladányon talált sir edénymellékletéhez /34/2/ Ongán /Körök 1957. III/2/ és Tarnamérán /Kalicz-Makkay 1977. 119/21/, ez utóbbi helyen éppsirból származik analógia. Ezek szerint a sirt fiatalabbnak kell tartanunk a gödörnél.

A körösladányi leletek kapcsán is felmerülhet a bükki kultúrával való viszony kérdése, amit a Vid-parti leletek is jeleznek. Itt ugyanis két kisebb oldaltöredéket /Szénászký 1979. 5/7., 9/ találtunk, ezek mellett egy alacsony, hengeres nyakú edény nagyobb darabját. Teste gömbös, sötétszürke, rajta háromszögeket alkotó soros

bekarcolások. Nyakán három keskeny sávban tűzdelés fut körbe. A ferde bekarcolások alatt a hason szalagdiszes sáv kezdete látszik. Az edények igen jó párhuzamát találtuk Domica A rétegében /Točík 1970. XXV/. Bükki lelet a Dél-Alföld középső neolitikumában szinte mindennapos jelenségnek mondható, hiszen a bükki importok - talán összefüggésben az obszidián-kereskedelemmel /Roska 1936. 157/ - igen messzi vidékre eljutottak, akár Erdélybe, ahol pl. Tordosról ismerünk számos töredéket /Méri 1942. 1/, akár a Bánságba, ahonnan több lelőhelyről is közölt leletek vannak /Garašanin 1957. 218; Popescu 1956. 106/.

A csoport fejlődésének későbbi szakaszából jól ismertek az intenzív dunántúli kapcsolatok /Kalicz-Makkay 1977. 107/, ezzel szemben a korai dunántúli vonaldiszes kerámiának csak egyetlen töredéke került elő Battonyán, ami ismét a Vid-parti település korábbi volta mellett szól.

A magyarországi neolitikus lelőhelyekről sajnos csak nagyon kevés C-14 adatot ismerünk; hogy részletesebb viszonyítási lehetőségünk legyen, még igen sok vizsgálatra van szükség. Csaknem minden adat a berlini laboratóriumból származik, egy részük még közöletlen, felhasználásuk lehetőségéért H. Quittának tartozunk köszönettel.

Az, hogy az egyes C-14-es dátumok helyességét eldöntsük, nem lehet feladatunk, de az sem, hogy megfelelő természettudományos ismeretek hiányában a módszer eredményeit megkérdőjelezzük.

Kétségtelen, hogy a radiocarbon vizsgálatok alapján létrehozott kronológiai rendszerben fennáll egy jelentős törés, de ennek értékelése most nem feladatunk. Az viszont mindenki által elfogadott tény, hogy jó viszonyítási alapot ad szűkebb területek belső tagolásának meghatározásában.

Végső soron az egyes kutatók közötti nézeteltérések egyik alapja az időtartam, azaz, hogy az európai neolitikus kultúrák mennyi ideig álltak fenn. Ez a nézetkülönbség is elenyészik a bronzkor kezdetére, ettől az időponttól kezdve ugyanis a két szisztéma egybehangzó adatokat ad.

Ha az alföldi kultúrák C-14-es adatait összevetjük, kiderül, hogy azok nem is olyan egyszerűen következnek egymás után, mint ahogyan azt "legalább negyven éve minden egyetemi hallgató tudja" /Makkay 1978. 180/. Az egyes kultúrák egymásutánjában bizonyos fokozatosság, lépcsőzetesség tapasztalható, azok nem "elvágólag" követik egymást.

A minden kétséget kizáróan legkorábbi Körös kultúra fejlődése folyamán megjelennek a legkorábbi AVK adatok, elsősorban Korlát, Sonkád lelőhelyekről,

ami legalábbis valószínűsíti a Szatmár csoport és a fiatal Körös kultúra egyidejűségét. A Körös kultúrát a Dél-Alföldön nagy valószínűséggel a szakálhádi csoport követi, ennek legkorábbi megjelenése úgy tűnik, az AVK klasszikus fázisával párhuzamos. Ennek lehetőségét Battonya-Parázs tanya mellett a Vésztőről, Dévaványáról származó adatok is megerősítik. A szakálhádi csoport fejlődésének egy későbbi szakaszában veszi birtokába az Alföld nagy középső területeit, és válik az AVK követőjévé, utódjává. A Dél-Alföld radiocarbon adatait összevetve a Balkánról származó, sajnos eléggé szórványos C-14 eredményekkel, a leletanyag elemzésével nyert képhez hasonló sort kapunk. A legkésőbbi Starčevo, azaz a csipett diszes kerámia körének fiatal adatai egybehangzóan a tipológiai megfelelésekkel, a vinčai kultúrát megelőzik, illetve kis részben összefonódnak vele, a kialakuló vinčai kör pedig csak alig előzi meg Maros-vidéki peremkultúráját, a szakálhádi csoportot. Végső soron a szakálhádi csoport megjelenését szállásterületének déli részén a Vinča A korszak második felére tehetjük.

Körös kultúra	Szatmár és AVK	Szakálhát	Vinča
Gyálarét 5140	Ménstelek 4885		
	Ménstelek 4705		
	Ménstelek 4675		
Deszk-O. kút 4655			
Dévaványa-A. 4640			
Deszk-O. kút 4590			
Kotacpar 4500	Korlát 4490		Ószentiván 4510
Deszk-O. kút 4460	Sonkád 4480		
Dévaványa-K. 4420			
Deszk-O. kút 4375	Sonkád 4375	Battonya 4420	
	Tiszavasvári 4355		
	Tarnabod 4330	Vésztő 4330	Ószentiván 4320
	Sonkád 4270	Battonya 4320	
	Ostoros 4230	Sárrét 4318	
		Battonya 4225	
		Tarnaszdány 4205	
		Tarnaszdány 4170	
	Domica 4130		Ószentiván 4120
			Ószentiván 4100

Az Alföld korai és középső neolitikumának radiocarbon adatai

IV. A szakálhádi csoport elterjedése és
jelentősége a Délkelet-magyarországi
neolitikumban

Magyarország területén nincs olyan neolitikus település, ahol a korai neolitikumtól a rézkorig folyamatosan egy helyben laktak volna, ami egyúttal bizonyíték arra is, hogy neolitikumunk nem egy törés nélküli, folyamatos fejlődés eredménye lehet, hanem számolnunk kell néhány nagyobb váltással.

Ez vonatkozik a Körös kultúra és a szakálhádi csoport közötti időszakra is. Miután folyamatos fejlődés nincs, a neolitikum középső szakaszának egymásutáját horizontális stratigráfiák, és elsősorban tipológiai megfelelések alapján kellett kikövetkeztetni. Ebből a módszertani alapvetésből számos interpretálási különbség adódhatott.

Az AVK lelőhelyek túlnyomó többsége topográfiai felmérések alapján ismert, aránylag kevés helyen folyt ásatás és azok is csak egy-két objektumra szorítkoznak.

A topográfia eredményei viszont csak bizonyos feltételezésekre, elsősorban a kultúra, vagy csoport elterjedési területére vonatkozhatnak, semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy egy adott lelőhelyen talált kultúrák egymásutánjára következtessünk.

Számos stratigráfiai adatunk van arra vonatkozóan, hogy a szakálhádi csoport szervesen átfejlődik tiszai kultúrává, az átmenet jegyei kimunkálhatóak voltak /Goldman 1981/, elfogadottak. Ugyanakkor nem rendelkezünk egyetlen olyan Körös, vagy AVK lelőhellyel, ahol a korai és középső neolitikum közötti átmenet bizonyítható lenne. A legutóbbi években felvetődött ugyan annak a lehetősége, hogy Békésszentandrás-Furugy lelőhelyen egy AVK-szakálhádi átmeneti réteg volna megfigyelhető, ezt azonban nem fogadhatjuk el. A lelőhely szondázó ásatását régészeti topográfiai keretek között Goldman Gy. kezdte meg, később a feltárásba Makkay J. és magam is bekapcsolódtunk.

Szelvényünk déli felében, ott, ahol a lelőhely magasabb területen fekszik, és a felszínen is találtunk szakálhádi jellegű töredékeket, a felső 70 cm-ben kizárólag a szakálhádi csoport emlékei kerültek elő. Ettől kezdve, a 70 cm mélységben kimerajzolódó padló alatt egészen az altalajig előfordultak az AVK leletei, de ezeket mindvégig a szakálhádi csoport töredékei kísérték. Így, egészen az altalajról került elő egy edény több töredéke, amelynek párhuzamait a késői szakálhádi csoportban találjuk meg /ferdén sraffozott mezőkkel borított felületű fazák, vö. Goldman 1981. 34/.

Ugyancsak a szelvény déli felében AVK leletek között találtunk egy jellegzetes fekete fényezett, vörös sávós festésű tálat. Mindemellett kétségtelen, hogy megfigyelhető itt egy fekete, zsiros anyagú réteg, amely tisztán a Szarvas-érparti típusú AVK leleteit adta, de ezt a réteget szakálhátikorú gödrök és beásások több helyen is metszették, kisebb-nagyobb gödrök tarkították a szelvény profilját, amiket többször csak a metszet alapján lehetett megfigyelni. A leletanyag keveredése természetes, hiszen az őskori települések, ahol több települési réteg van egymás fölött, számtalan gödörrel, korabeli bolygatással szabdaltak, jelen esetben már a szakálhát csoport emberei előidézhatték a két kerámia vegyülését. A restaurálás során számos olyan összeillő töredéket találtunk, melynek darabjai a legkülönbözőbb mélységekből kerültek elő.

Az AVK leletei a kultúra legfiatalabb szakaszából származnak, amit Makkay J. éppen a furugyi feltárás nyomán teljes egészében a szakálhát csoport megjelenése elé helyezett /Makkay 1978. kronológiai táblázat/, holott korábban ezt a típust a szakálhát csoporttal egyidősnek tarthattuk, számos meggyőző érv alapján /Kalicz-Makkay 1977. 56., 107/. Már csak azért sem beszélhetünk Furugyon AVK-szakálhát átfejlődésről, mert az ásatás során

egyetlen korai szakálhádi töredéket sem találtunk, a lelőhelyen a szakálhádi csoport egy késői szakaszban települ meg, az AVK által korábban lakott területen.

Az AVK és a szakálhádi csoport eltérő települési szokásait bizonyítják a Körösök menti terepjárások /Kalicz 1957; Békés megye Régészeti Topográfiája I-II/. Ezek mind azt mutatják, hogy az AVK az alacsonyabb területeket kedveli, míg a szakálhádi csoport a nagyobb vízfolyások magas partján települ meg, ami nyilvánvalóan az eltérő gazdasági viszonyokból következik. Nagyon kicsi tehát annak valószínűsége, hogy olyan települések kerüljenek elő, mint pl. a furugyi, mint ahogyan ott is csak a partvonulat magasabb részén volt szakálhádi telep, míg az AVK leleteit a lejtőn mélyen is megtaláltuk.

Mindenesetre Furugyon egy fiatal AVK-t a késői szakálhádi csoport követi, tehát az ezt megelőző klasszikus szakálhádi csoport egyidős a klasszikus AVK-val /ide soroljuk a Szarvas 102 típusú leleteket/, és a korai AVK amelyet Gyoma 107 reprezentál, a szakálhádi csoport legkorábbi szakaszával lehet párhuzamos. Éppen ezért nem lehet helytálló Makkay J. azon véleménye, miszerint a legkésőbbi AVK-ból kifejlődött szakálhádi csoport teljes egészében csak az AVK fejlődésének lezáródása után következhet.

Azt, hogy a szakálhádi csoport az AVK csoportjai között különleges helyet foglal el, Kalicz N. és Makkay J. több ízben is hangsúlyozzák. Anyagában számos déli elemet, jelenséget figyelhetünk meg, mint amennyi az AVK-hoz köti. Ezt a sajátosságos helyzetet az AVK népesség fokozatos délre húzódásával, és az így kialakuló kapcsolatokkal magyarázzák.

A Körösök völgyétől délre mindeddig egyetlen önálló AVK település sem fordul elő, az itt talált leletek összessége meg sem közelíti a Körösök mentén felszínen is található gazdag emlékanyagot. Ezek a szórványok legtöbbször a Körös kultúra településein, vagy olyan lelőhelyeken fordulnak elő, ahonnan hiányoznak a pontos megfigyelési adatok.

Délről észak felé haladva a következő lelőhelyekről ismerjük az AVK leleteit:

Deszk A /Kalicz-Makkay 1977. 74. lelőhely/.

A bronzkori temető területén egyetlen szórványos edénytöredék.

Tiszasziget /Ószentiván /-Kissziget I. és III. lelőhely /Kalicz-Makkay 1977. 439. sz. lelőhely/.

Az innen bemutatott töredékek között találunk két tüzdeléssel borított edényoldalt /Banner 1928. Abb. 9/5., 8/, amelyek, mint láttuk mind a szakálhádi csoportban, mind a vinčai kultúrában,

sőt a csipett diszes kerámia körében is előfordulnak. Az Abb. 9/5 alatt látható töredék diszitése sem egyértelműen utal az AVK-ra. Mindezen leletek bizonyító értékét rontja az is, hogy szórványként kerültek elő.

Szeged-Siróhegy /Kalicz-Makkay 1977. 343.sz. lelőhely/. Topográfiai megjelölés gyanánt még feltételelesen sem fogadhatjuk el Szegedet, a lelőhelyről a szegedi Móra Ferenc Múzeumba 1934-ben bekerült tárgyakról annyit tudunk, hogy azok Siróhegyről származnak. Mindeddig nem sikerült azonosítani, Siróhegy földrajzi név. Csak Csongrád megyében is három van, de AVK leletek ma egyikről sem gyűjthetők. /Magunk is jártunk Csanytelek, Szegvár és Tápé Siróhegy, Siróhalom határrészein./

Hódmezővásárhely-Gorzsa /Kalicz-Makkay 1977. 134. sz. lelőhely/. Gazdapusztai Gy. ásatásán a Körös kultúra települési rétegében került elő a néhány, feltétlenül az AVK-hoz tartozó töredék. Pontosabb adatok híján nem tartjuk eldönthetőnek, hogy itt a Körös telepre egy szegényesebb kerámiával rendelkező AVK réteg települt volna a Vinča A korszakban, amelyre egy tál töredéke utal.

Hódmezővásárhely-Barci rét /Kalicz-Makkay 1977. 134. sz. lelőhely/. A lelőhelyről szórványként előkerült edénytöredékeket ismerünk, az ennek

nyomán meginduló szondázó ásatáson nem sikerült eredményt elérni /Banner 1938. 197/.

Szentes-Ilonapart /Kalicz-Makkay 1977. 360. sz. lelőhely/. A szentesi Koszta József Múzeumba bekerült leletek a Körös kultúra töredékeivel együtt voltak. A lelőhelyen a jóval később folyt ásatások a Körös kultúra és a szakálhádi csoport települését tárták fel, a rendszeres munka során AVK töredék nem került elő /Csalog 1966/.

A Tisza nyugati partján, a Körös torkolatának magasságában két lelőhelyet ismerünk, amelyeken szórányosan ugyan, de előkerültek az AVK töredékei /Kalicz-Makkay 1977. 34. és 55. sz. lelőhelyei/.

Ezeket az adatokat nem tarthatjuk elégségesnek arra, hogy alapjukon a Körös-völgytől délre fekvő területeket az AVK önálló elterjedési területéhez soroljuk, sokkal valószínűbb, hogy itt a Vinča A korú AVK importjai jelennek meg /Kalicz-Makkay 1966. 37/. Kalicz N. és Makkay J. a későbbiekben azt feltételezi /Kalicz-Makkay 1977. 30., és 2. táblázat/, hogy az AVK eljut a Marosig, és éppen az a déli expanzió állítja meg a Vinča A népesség előretörését, amelytől a déli elemeket átveszik, és ez a szakálhádi csoport kialakulásához vezet. Ilyen szempontból Battonya rendkívül fontos földrajzi helyet foglal el.

Azt mondhatjuk, hogy a község ma már a régészetiileg jól feltérképezett vidékek közé tartozik /Szabó 1980/.

A közel 300 lelőhelyből eddig 5 sorolható a Körös kultúrához és 8 a szakálhádi csoporthoz. Ezek a lelőhelyek egy kivételével /Parázs tanya/ földmunkák során kerültek elő; a bronzkor folyamán valószínűleg áradásosabb időszak következtében a Maros törmelékkúpja gyorsan magasodott, és vastagon befedte a neolitikus és rézkori településeket.

A lelőhelyek között egyetlen Vinča A, vagy AVK sem akadt. Battonya környékét a meliorációk és a nagyszabású kőolajfeltárás során annyi helyen megbolygatták, hogy feltételezhetően ezek közül is előkerült volna legalább egy. Vizsgáljuk meg ennek valószínűségét az eddig előkerült lelőhelyek arányai alapján.

Békés megye régészeti topográfiája a szeghalmi járásban 158 és 121, a szarvasi járásban pedig 141 és 258 Körös és AVK lelőhelyet talált /Makkay J. 1980/. A szakálhádi csoporthoz az első kötetben 54, a másodikban 71 lelőhely tartozik.

/Ez utóbbi magas számában a tiszai kultúra lelőhelyei is benne foglaltatnak./ Még ha nem is várjuk azt a települési sűrűséget, amit a szarvasi járásban, vagy a Tiszazugban tapasztalhatunk, /ahol Kalicz N. megfigyelései szerint az AVK te-

lepülései mindig sűrűbben vannak, mint a Körös kultúráé, és mindig kisebbek is, az 5 Körös, és különösen a 8 szakálhádi lelőhely mellett nagy valószínűséggel előkerülhetett volna legalább egy AVK lelőhely.

A Tisza vidéke - Hódmezővásárhely és Szeged környéke - rendkívül gazdag a Körös kultúra lelőhelyeiben, de AVK települést az egyetemi hallgatók rendszeresen végzett terepjárásai egyetlen egyet sem találtak, noha Csongrád megye tiszántúli területei /a déli országhatártól Szentés magasságáig/ csaknem teljes egészében alaposan bejártak mondhatók. Ugyanakkor Vinča A települést sem ismerünk sem Battonyáról, sem pedig Csongrád megye déli részéről, a Marostól északra. A vinčai kultúra itteni legészakibb előfordulása Ószentiván, ahol több települése is van /Matuz E. szakdolgozata, publikálatlan, Banner-Párducz 1949./. A Bánát északi részén egészen Resica-Karánsebes vonaláig szintén hiányoznak a Vinča A korszak leletei, ugyanakkor itt Starčevo és Körös, illetve Vinča B telepek bőségesen előfordulnak. /Lazarovici 1979. 8., itteni térkép, ill. leletkataszter 185-214/.

Igy az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a vinčai kultúra legkorábbi szakaszában ékszerűen előrenyomult a Tisza mentén egészen Ószentivánig, de az ettől keletre eső területekre vonatkozóan semmiféle bizonyítékunk sincs arra vonatkozóan, hogy a Körös kultúra és a szakálhádi csoport között feltételezett idő intervallumot ez a népesség töltötte volna ki. Azt viszont, hogy ez a terület a neolitikum bármely szakaszában lakatlan lett volna, elképzelhetetlennek tartjuk.

Az AVK lelőhelyek hiányának tudatából indultak ki a kutatástörténeti részben már ismertett másik nézet képviselői, akik kutatásaik során az ország délkeleti sarkában csak a Körös kultúra és a szakálhádi csoport lelőhelyeivel találkoztak.

A szakálhádi csoportról alkotott elméletek eddig mind megegyeztek abban, hogy a csoport - elsősorban tipológiai alapokon, legfőképp a bekarcolt szalagdiszkek miatt - a bandkeramikus kör része, ahhoz erősebb, vagy gyengébb szálakkal, de valamilyen módon genetikusan kapcsolódik. Abban is egyetért a kutatás, hogy a Vinča B₁ időszakában fejlődött ki, jelent meg nagyjából ugyanott, de délebbi területeket is

meghódítva, ahol korábban az AVK élt. Az AVK elterjedési területén utódként lépett fel, az AVK-t időben követte, de ez nem jelenti azt, hogy abból bármennyire feltételelesen is, de ki kellett volna alakulnia. Szerte a Balkánon megjelennek olyan kultúrák a csipett diszes kerámia körének lezáródásakor, melyekben gyakorisá válnak a karcolt díszek /spirálok és szalagok a meander és hálóminta/, ami mellett a festett ornamentika gazdagsága is jellemzi azokat. Utoljára, de nem utolsó sorban említjük, hogy ekkor terjedt el a fekete és szürke fényezett árú Délkelet-Európában, ez az utólérhetetlenül szép, igen vékony falú, porcelánfinomságú kerámia. Mindezt a Vinča kultúra, egy új nép megjelenésének tulajdoníthatjuk, a Vinča kultúra váltotta ki azt a változást, melynek csak egyik vetülete lehetett a fazekasság fentebb leírt módosulása, átalakulása.

A Vinča kultúrát - amint ebben már a legtöbbben megegyeznek - egy új, délről behatoló népeség hozta létre, a gyökeresen új elem lényegesen erősebbnek tűnik benne, mint amennyit egy átfejlődő, autochton populációnak tulajdoníthatnánk. A jugoszláviai kutatás ha kisebb formálásokkal, módosításokkal is, de elfogadta D. Srejić /1963/

elméletét, a kultúrát az új népesség előrenyomulásának keretében az ősnépesség etnikai asszimilációja hozta létre.

A Vinča kultúra elfoglalta a Balkán középső részét, a Tisza mentén felhúzódott egészen Ószentivánig, a Maros torkolatáig, ezáltal az őslakosságot mintegy "széttolta" Pannónia és Erdély felé, ahol azok tovább éltek. A Starčevo, és a vele szoros rokonságban álló Körös kultúra megléte egy ideig kimutatható a Vinča kultúra megjelenése után is. Ez utóbbi hatására lépnek fel a kettős csonkakupos tálak, tömör csőtalpak, stb; az un. protovinča horizont. A protovinča időszak kérdéseivel Gh. Lazarovici részletesen foglalkozott a bánáti neolitikus fejlődés kapcsán /1979. 124/. Szerinte a Starčevo népesség megéri a Vinča A végét, annak III. szakaszában a Starčevo kultúra IV. fázisa él, amely tulajdonképpen már nem is igazi Starčevo, a Vinča kultúra hatására teljesen átalakult, ezért a fogalmat is idézőjelben használja: "Starčevo IV" /Lazarovici 1979. 224/. A Dél-Bánátban a Starčevo IIb nem fejlődött tovább, helyét a Vinča kultúra foglalja el, míg az északi területeken a Starčevo végső szakaszáig él az őslakosság /Lazarovici 1971. 409/. A hosszú Starčevoi továbbélés feltételezése minden

bizonyval abból a felismerésből fakad, hogy a Bánát északi felében nem települt meg a Vinča A, itt ugyanaz a helyzet, mint a Maros völgyében, a Körös kultúrát közvetlenül a szakálháti csoport követi, ahogyan a vele rokonságban álló Bucovač csoport és a Starčevo kultúra között sem lép fel más kultúra /jelen esetben a Vinča A-t várhatnánk/.

Figyelemreméltó Gh. Lazarovici megfigyelése, miszerint a szakálháti, ill. Bucovač csoportok kialakulása talán a Bánát északi részén játszódhatott le, a szomszédos vinčai kultúra hatására.

Itt Kalicz N. és Makkay J. eredményeire hivatkozik, akik a szakálháti csoport kifejlődésében jelentős hatást tulajdonítottak a Vinča kultúrának /Lazarovici 1979. 132/. Az előzőekből következik viszont, hogy ezt a magyar kutatókhoz hasonlóan a Vinča B₁--re teszi, éppen a magyarországi párhuzamok alapján, melyeknek java része, mint láttuk, a csoport késői szakaszából való. Tapasztalataink szerint a korai szakasz jellemzői, azt itt fellépő jegyek nagyrésze végig kíséri a csoport egész fejlődését, a belső fejlődés fokozatosan, és főképp az egyes típusok arányának változásában tükröződik. Ezt az eddigiekben is jeleztük az egyes típusok

tárgyalásánál, de a hangsúlyt természetesen a korai összefüggésekre helyeztük. A bánáti leletek között megtaláljuk a Battonyán előkerült legkorábbi típusok változatait, ami jól mutatja a csoport kialakulásának útját.

A helyi kultúrák továbbélésére, átfejlődésére számos példa van, a középső neolitikum nagy kultúrái a Vinča kultúra és az általa közvetített thessaliai hatások összességével át- meg átszőtt továbbfejlődés eredményei. Karanovon jól megfigyelhető ez az átalakulás, ahol a III. rétegben jelennek meg azok az elemek, amelyek a Balkán középső területein a Vinča kultúra létrejöttéhez vezettek.

Obre I-en, Boszniában a Kakanj kultúra kialakulása követhető nyomon. A starčevoi rétegekkel kezdődő település 4. szintjében a folyamatos átfejlődés eredményeként a Kakanj kultúra korai szakasza jelenik meg a Vinča A₂ fázisban /Benac 1973. 407/. Ez azután új településeken folytatja életét, így többek között a névadó lelőhelyen /uo. 392/, majd Butmir kultúrává fejlődik /Obre II/. Hasonlóképpen a Danilo kultúra is a csipett diszű kerámiák körére vezethető vissza /Korošec 1964/.

Az Obre I. lelőhely 4. fázisával egyidőben alakul ki a Sopot kultúra, starčevoi alapokon, vinčai hatásra. S. Dimitrijević, a Starčevo Spiraloïd B fázis "vinčanizálódásáról" beszél /Dimitrijević 1974. 104/; emlékanyagában mindkét kultúra edénytípusait kimutatta /Dimitrijević 1968. 58/.

V. Miložić szerint is részben egyidős a Starčevo IV és a Vinča A /1950. 116/. Hódmezővásárhely-Szakálhátról pedig azt írja, hogy az ott előkerült leletek Vinča A-B₁ korúak /Miložić 1949. 91/.

A Battonya környékéről ismertetett szakálháti korú emlékanyag vizsgálata során ehhez közelálló eredményre jutottunk, azok visszanyulnak a Vinča A második feléig. Ebből a korábbra datálásból, valamint a korai neolitikumra viszonyuló analógiákból következik, hogy csoportunk sokkal több szállal kapcsolódik a déli területekhez, ill. déli eredetű kultúrákhoz, mint eddig gondolhatuk volna. Az az összefüggés lényegesen erősebb annál, hogy csupán hatásoknak, kapcsolatnak tartjuk, ez a szakálháti csoport népességének déli eredete mellett szól. A Vinča A korban való megjelenése csak úgy képzelhető el, ha azt feltételezzük, hogy délről egy újabb népcsoport

költözik a Maros völgyébe, hiszen ebben az időben az Alföld középső részein még a Gyoma 107 típusú korai AVK él, amit még majd a kalasszikus AVK követ, tehát ekkor még az AVK csoportokra bomlása előtti fejlődés szakaszában vagyunk. Sem e korai, sem pedig a későbbi AVK-ban sem találunk túl sok megegyezést a szakálhádi csoporttal, miként ezt Kalicz N. és Makkay J. is hangsúlyozták /1977.85/. Így nagyon valószínű, hogy az AVK a vele egy ideig párhuzamosan élő korai szakálhátitól átvehetett néhány diszitési módot, talán ezzel magyarázható a késői AVK együttesekben pl. Furugyon a vörös pasztózus festés megjelenése, valamint a késői AVK-ban előforduló arcok edények, amelyeknek a szakálhádi csoporttal való egyidejűségére Kalicz N. és Makkay J. is utalnak /1972. 13/.

A Starčevo kör egykori területén, a Bánát északkeleti felén nem mutatható ki a korai vinčai fejlődés a román-jugoszláv határtól a hegyek lábáig, Resica és Karánsebes vonalától a Maros-völgy északi részéig. Ezen a területen is egy új kultúra alakul ki, a késői Starčevo alapvetéseken, /a Körös és a Starčevo közös gyökerével magyarázhatók a korai szakálhádi leletek között *X₂ lett Körös analógia*). A szakálhádi csoport itt a Vinča kultúra hatására /Kalicz 1976. 35/ fejlődik ki, majd fokozatosan

elfoglalja az AVK szinte egész területét. Így a dunántúli középső neolitikummal való sok hasonlóságának egy része eredetük közös vonásaiként értékelhető /Kalicz-Makkay 1977. 108/.

Battonyán már a kialakult szakálhádi csoport jelenik meg, az előkerült emléanyagban jól kimutathatók összetevői.

A Starčevo kultúra utal a talpgyűrűs fazék, fordított csonkakúpos tálak, a széles tüzelés, spirálok, barbotin.

Az új, déli eredetű vonások közé a fekete fényezett árú megjelenését, a hólyagos dudort, a perem alatti lencsesort, a kiöntőt, az anyag előkészítési módját /homokos soványítás/ soroljuk.

Közös jellemzők a plasztikus bordák.

Végül speciálisan csak a szakálhádi csoportban honos kétfülű korsó.

A déli összetevők egészen Thessaliáig nyúlnak vissza.

A Dimini kultúra Agia Sophia fázisában megtalálhatóak a kinyomott bütykök, itt a fekete polirozott edényeken megjelenik a vörös pasztózus festés, a vörös és fehér spirálkötegek, meander, zeg-zug, kör és háromszög minták. Figyelemreméltó, hogy megvan a szakálhádi csoportra, és később a tiszai kultúrára is jellemző az edényfülek, vagy fogók

sávjának kihagyása vagy eltérő diszítése, ami a mezőkre bontott minta előzménye lehet /Milojčić 1976. Taf. 5/1; 6/7., 14; 9/9; 10/1., 5/.

Feltűnő, hogy ezek a déli elemek markánsabban jelentkeznek, mint a Vinča kultúrára annyira jellemző éles törésvonalak, kettős kúpos edények.

Ezek ugyanis a szakálhádi csoport korai szakaszában hiányoznak, csak fejlődésének egy későbbi szakaszában jelennek meg, főleg a fekete fényezett tálak körében /Battonya-Parázs tanyán/.

Ugyanezt mondhatjuk el a tordosi leletekről is, ott is igen kevés éles törésvonalú tál került elő, a vékony falú edények nyújtottabb alakja is nagyon hasonlít a szakálhádi csoportra.

Nem hagyhatjuk szó nélkül az eddig ismertett leletanyag elnevezése körüli problémákat.

Mindenképpen egy új kultúra jelenik meg a Hómezővásárhely-Szakálhátról elnevezett leletekkel. Az eddig feltételezett észak-déli előrenyomulással szemben viszont éppen egy délkelet-északi népmozgást kell elképzelnünk, ugyanúgy, mint a neolitizálódást jelentő Körös kultúra esetében. Egy ugyanolyan délről indult mozgás hozhatta létre a szakálhádi csoportot a Vinča kultúra peremén, miként annak idején a Körös kultúrát a csipett diszes kör külső körén.

Míg a Körös kultúra esetében a neolizáció kezdetéről, ezzel a második hullámmal a neolitikum kiteljesedéséről, annak "tökéletesebb változatának" elterjedéséről beszélhetünk. Annyira különbözik a szakálhádi csoport a hozzá hasonlóan kialakult és fejlődő kultúrákkal együtt a Vinča kultúrától, miként különböztek egymástól a csipett diszes kerámia körének egyes kultúrái. Telleket építenek, gabonát termesztenek, nagyvállalatokat tartanak, ismerik a rezet és fejlett kereskedelmet folytatnak.

Magyarország esetében a szakálhádi csoport honosít meg egy sor olyan ujdonságot, amelyet korábban a tiszai kultúrához kötöttünk; a tiszai kultúrát úgy is jellemezhetjük, hogy az a szakálhádi csoport egy késői változata, miként ezt kialakulása is bizonyítja. A nagy kitejedésű, koncentrált tiszai települések /Tápé-Lebő, Dévaványa-Sártó, Battonya-Parázs tanya, Szegvár-Tüzköves, Szeghalom-Kovácsalom, stb/ mind a szakálhádi csoport időszakában keletkeztek, a kifejlett tiszai kultúra csak a tell települések felső rétegeiben jelenik meg. Ha ezt vesszük figyelembe, talán helyesebb volna a tiszai kultúra elnevezés I-től elkezdve, fázisokra bontva. Jelenleg viszont adva van a szakálhádi és Bucovaţ csoport elnevezés,

ugyanarra az emlékanyagra, tehát a fenti meggondolásból Bucovaţ-Szakálhát kultúrának nevezhetnénk a Bánátban és a Maros-vidéken kialakult kultúrát, amely később az Alföld nagy részét birtokába veszi. Meg kell jegyeznünk viszont, hogy a szakálhádi csoport elnevezésnek a Bucovaţtal szemben legalább húsz éves prioritása van.

A szakálhádi csoport valószínűleg thessaliali összetevőkből a vinčai kultúra hatására kialakuló, azzal rokon kultúra. Nyomai Thessaliáig követhetők, de végleges arculatát a Bánátban nyerte el, ahonnan északra huzódva még a Vinča A időszaknak végén elfoglalta a Maros-völgyet, és létrehozta az első telleket.

E látszólag új megállapítások a szakálhádi csoportról gyökerükben már nagyon régi keletűek. Még ha részben más eredményre jutottunk is, mint Kalicz N. és Makkay J., az ő összefoglaló munkájuk nélkül dolgozatunk nem jöhetett volna létre, kutatásaikat felhasználva léphettünk csak tovább; miként ez sem lehet a szakálhádi csoport kifejlődéséről és jelentőségéről vallott nézetek lezárása, az újabb ásatások, kutatások bizonyára ezt is sok helyen kiigazítják majd, hiszen minden tanulmány a kutatás egy adott pillanatát tükrözi, ebből fakadnak korlátai, melyeket az éppen rendelkezésünkre álló ismeretek határoznak meg.

I R O D A L O M

- Arandjelović-Garašanin 1954. D. Starčevačka kultura.
Ljubljana, 1954.
- Banner 1928. J. Az őszentiváni ásatások.
Szeged, 1928.
- Banner 1935. Ásatás a hódmezővásárhelyi
Kotacparton. Dolg. 11.
97-125.
- Banner 1956. Die Pécelér Kultur.
Budapest.
- Banner 1960. The Neolithic Settlement
on the Kremenyák Hill at
Csóka /Čoka/. AAH 12. 1-56.
- Banner 1961. Einige Probleme der
ungarischen Neolithforschung.
Actes Praha 1961. 205-221.
- Banner-Bálint 1935. - A. A szakálháti őskori
telep. Dolg. XI. 76-96.
- Banner-Párducz 1948. - M. Ujabb adatok Dél-Magyar-
ország újabb kőkorához.
Arch. Ért. 19-41.
- Batović 1966. S. Stariji neolit u Dalmaciji.
Zadar.

- Benac 1973. A. Obre. WMBH III.
Sarajevo.
- Brukner 1968. B. Neolit u Vojvodini.
Beograd 1968.
- Comşa 1974. E. La periodisation de la
civilisation Dudeşti.
Actes du VIIIe CISSP
Beograd. 434-438.
- Comşa 1975. Nouvelles données relatives
a la phase Bolintineanu de
la culture Boian.
Dacia 19. 19-26.
- Csalog 1930. J. Földrajzi tényezők hatása
Magyarország neolitikus kul-
túráinak kialakulására és
elterjedésére. Arch.Ért.28-52.
- Csalog 1941. A magyarországi újabb kőkori
agyagművesség bükki és tiszai
csoportja. Fol.Arch. 3-4.
1-17.
- Csalog 1966. Die Lehren der Ausgrabungen
von Szentcsanak-Ilona. Acta
AntetArch 10. 49-56.
- Deshayes 1970. Dikili Tash. Travaux de
l'École Française en 1969
BCH 94. 799-808.

- Detev 1959. P. Matériaux de la
prehistoire de Plovdiv.
Ann. Plovdiv 3. 3-80.
- Dimitrijević 1968. S. Sopotsko-Lengyelska
kultura. Zagreb 1968.
- Dimitrijević 1974. Das Problem der Gliederung
der Starčevo-Kultur mit
besonderer Rücksicht auf
den Beitrag der Südpannonischen
Fundstellen. Mat. X. Beograd
59-122.
- Dimitrijević 1978. Das Neolithikum in
Nordwestkroatien. Arch.Istr.
Zagreb 71-128.
- Dolinescu-Ferche 1964. S. Citeva date referitoare
la cultura Dudești.
SCIV 15. 113-119.
- Falkenstein 1965. A. Zu den Tontafeln aus
Tărtăria. Germ. 43. 269-273.
- Garašanin 1957. D. - M. Praistorijsko naselje
u Crnoj Bari. RVM 6. 199-218.
- Gazdapusztai 1962. Gy. A magyar őskorkutatás
néhány kérdése. Arch.Ért.
89. 3-14.
- Gazdapusztai 1963. Későneolitikus telep és temető
Hódmezővásárhely-Gorzsan.
MFME 21-48.

- Georgiev 1961. G.I. Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien. Actes Praha 1961. 45-95.
- Gimbutas 1972. M. Excavation at Anza, Macedonia. Archaeology 25. 112-123.
- Gimbutas 1976. Neolithic Macedonia. Mon.Arch. I. Los Angeles.
- Goldman 1978. Gy. Geischtsgefässe und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5. 13-60.
- Goldman 1981. Battonya-Gödrösök és a tiszai kultúra kialakulása. Békéscsaba.
- Grbić 1960. M., Mačkić, P., Nađ, S., Stalio, B., Šimoska, D. Porodin kod Bitolja, kasno neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. Bitolj.
- Jovanović 1965. B. Die ältere Vinča-Gruppe im Südbanat. RVM 14. 40-42.
- Kalicz 1957. N. Tiszazug Óskori települései. Rég.Füz. 8.

- Kalicz 1965. Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös und Theisskultur. Acta Ant et Arch 8. 27-40.
- Kalicz 1971. Südliche Beziehungen im Neolithikum des südlichen Donaubeckens. in: Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europe. Berlin, 145-150.
- Kalicz 1976. A neolitikus kutatás Magyarországon. Valóság, 25-41.
- Kalicz-Makkay 1966. - J. Die wichtigsten Fragen der Linearkeramik in Ungarn. Acta Ant et Arch 10. 35-47.
- Kalicz-Makkay 1972. Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. Bandkeramik Székesfehérvár 77-92.
- Kalicz-Makkay 1973. Gefässe mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. Idole, Wien, 9-15.
- Kalicz-Makkay 1977. Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Budapest.
- Korek 1958. J. A Lebő-halmi ásatás 1950-ben. Arch. Ért. 85. 132-155.

- Korek 1960. Vonaldiszes kerámia kultúra
elterjedése az Alföldön.
MFME 19-52.
- Korek 1967. Die Linearkeramik auf dem
Alföld. MFME II. 13-20.
- Korek 1973. A tiszai kultúra. Budapest.
- Korek-Patay 1956. - P. A herpályi-halom kőkör-
végi és rézkori települése.
FolArch 8. 23-39.
- Korošec 1964. J. Danilo in danilska kultura.
Ljubljana.
- Kutzián 1944. I. A Körös kultúra.
DissPann. II/20, Budapest.
- Kutzián 1946. Ujabb neolitikus leletek a
Magyar Történeti Múzeumban.
MM. 1. 45-52.
- Kutzián 1966. Bognár-Kutzián I. Das
Neolitikum in Ungarn.
Arch.Austr. 40. 249-280.
- Lazarovici 1971. Gh. Făza IV-a a culturii
Starčevo-Criș in Banat.
AMN VIII. 4P9-422.
- Lazarovici 1972. Așezarea neolitică de la
Parța. Tibiscus 2. 3-26.

- Lazarovici 1973. Typologie und Chronologie
der Vinča-Kultur im Banat.
Banatica 2. 25-55.
- Lazarovici 1974. Cu privire la neoliticul din
Banat. Tibiscus 3. 45-63.
- Lazarovici 1976. Fragen der neolithischen
Keramik im Banat. Festschrift
für R. Pittioni. Wien.
203-234.
- Lazarovici 1979. Neoliticul Banatului. Bibl.
mus, Napocensis IV.
Cluj-Napoca.
- Lixchardus 1968. J. Jaškyna Domica.
Bratislava.
- Makkay 1957. J. A bihari Berettyóvölgy
őskori leletei. DMÉ. 21-46.
- Makkay 1969. The Late Neolithic Tordos
Group of Signs.
Alba Regia 10. 9-49.
- Makkay 1978. Excavations at Bicske I.
The Early Neolithic - The
Earliest Linear Band Culture.
Alba Regia 12. 9-60.
- Makkay 1978. 2. A Szegvár-tüzkövesi újkőkori
férfiszobor és a "föld és ég
elválasztásának" mítosza.
Arch.Ért. 105. 164-183.

- Méri 1942. I. A Torma Zsófia Gyűjtemény
bükki jellegű cserepei.
Kolozsvár, 1942.
- Milojčić 1949. V. Chronologie der jüngeren
Steinzeit Mittel und
Südosteuropas. Berlin.
- Milojčić 1950. Die Siedlungsgränzen und
Zeitstellung der Bandkeramik
im Osten und Südosten Europas.
BRGK. 33. 110-124.
- Milojčić-Hauptmann 1969. - H. Die Funde der frühen
Dimini-Zeit aus der Arapi
magula. BAM 9. Bonn.
- Milojčić 1971. V., Milojčić-v Zumbisch J.
Die Ausgrabungen auf der
Otzaki magula in Thessalien.
Das frühe Neolithikum I.
BAM 11. Bonn.
- Milojčić 1976. Magulen um Larissa in
Thessalien. BAM 15. Bonn.
- Móra 1930. F. Ismeretlen típusú edény
Lebőrl. Dolg. 6. 159-162.
- Mylonas 1929. G.E. Excavations at Olynthos.
Baltimore-London-Oxford.
- Nica 1976. M. La culture de Dudești en
Oltenie. Dacia 20. 71-103.

- Nikolov 1975. A.B. Zaminetz. Sofia.
- Popescu 1956. D. Cercetari arheologice in Transilvania.
Materiale 2. 41-210.
- Quitta 1960. Zur Frage der ältesten
Bandkeramik in Mitteleuropa. PZ. 38., 153-158.
- Reizner 1904. J. Lebőí, őthalmi és óbėbai
ásatások. Arch.Ért. 76-88.
- Renfrew 1970. C. The Place of the Vinča
Culture in European
Prehistory. ZNM 6. 45-57.
- Rodden 1964. A European Link with Catal
Hüyük Uncovering a 7th
Millenium Settlement in
Macedonia. The Illustrated
London News April 11. 565.
- Roska 1927. M. Az ősrégészet kézikönyve II.
Az újabb kőkor. Kolozsvár.
- Roska 1930. Adatok Erdély őskori kereske-
delmi, művelődési és népván-
dorlási útjaihoz.
Arch. Ért. 119-121.

- Roska 1941. A Torma Zsófia Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Kolozsvár.
- Schachermeyr 1955. Die ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart.
- Srejović 1963. Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe. Arch.Iug 4. 5-17.
- Stalio 1970. B. "Kameniti Vinogradi" ZNM 6. 73-81.
- Szabó 1980. J.J. Battonya településtörténeti képe az újkőkortól az Árpád-korig. Sajtó alatt.
- Szénászký 1979. J. A korai szakálhádi csoport települése Battonyán. Arch.Ért. 106. 67-77.
- Tichý 1961. R. Einige Bemerkungen zum Neolithikum in der Tschechoslovakei. Arch. Austr. 29. 96-122.
- Točík 1970. A. Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava.
- Todorova 1976. H. Ovcsarovo. Sofia

- Todorova 1978. Untersuchungen des
Neolithikums und
Aneolithikums der
Landschaft Longoz.
BMN Varna 14. 1-10.
- Todorović-Cermanović 1961. J. - A. Banjica.
Siedlung der Vinča-Gruppe.
Beograd.
- Tomić 1980. E. Resultati istraživanja
praistorijskih naselja u
Kruševcu. Starinar 30. 1-5.
- Tompa 1929. F. Die Bandkeramik in Ungarn.
AH. 5-6. Budapest.
- Tompa 1936. 25 Jahre Urgeschichtsforschung
in Ungarn. BRGK 24/25. 27-127.
- Trogmayer 1957. O. Ásatás Tápé-Lebón.
MFME. 19-58.
- Trogmayer 1964. Megjegyzések a Körös csoport
relatív időrendjéhez.
Arch. Ért. 91. 67-86.
- Trogmayer 1968. 1. Hauptfragen des
Frühneolithikums auf der
ungarischen Südtiefenebene.
MFME. 11-20.

- Trogmayer 1968. 2. A Körös csoport barbotin kerámiájáról.
Arch. Ért. 95. 6-11.
- Trogmayer 1969. Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheissgebiet.
StZ. 17. 467-480.
- Trogmayer 1971. Tápe területének régészeti emlékei. in: Tápe története és néprajza. 31-45.
- Vasić 1936. M. Praistorijska Vinča IV.
Beograd.
- Vetnić 1974. S. Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemaljoradnika u srednjem Pomoravlju.
Materijali X. 123-181.
- Vlassa 1976. N. Contribuții la problema racondarii cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absoluta a Orientului Apropiat. in: Neoliticul Transilvaniei. Cluj.
- Vulić-Brbić 1937. N. - M. Corpus vasorum antiquorum. Fasc. III.
Beograd, 1-15.

Wace-Thompson

A.I.B. - M.S.

Prehistoric Thessaly.

Cambridge, 1939.

Weinberg 1965.

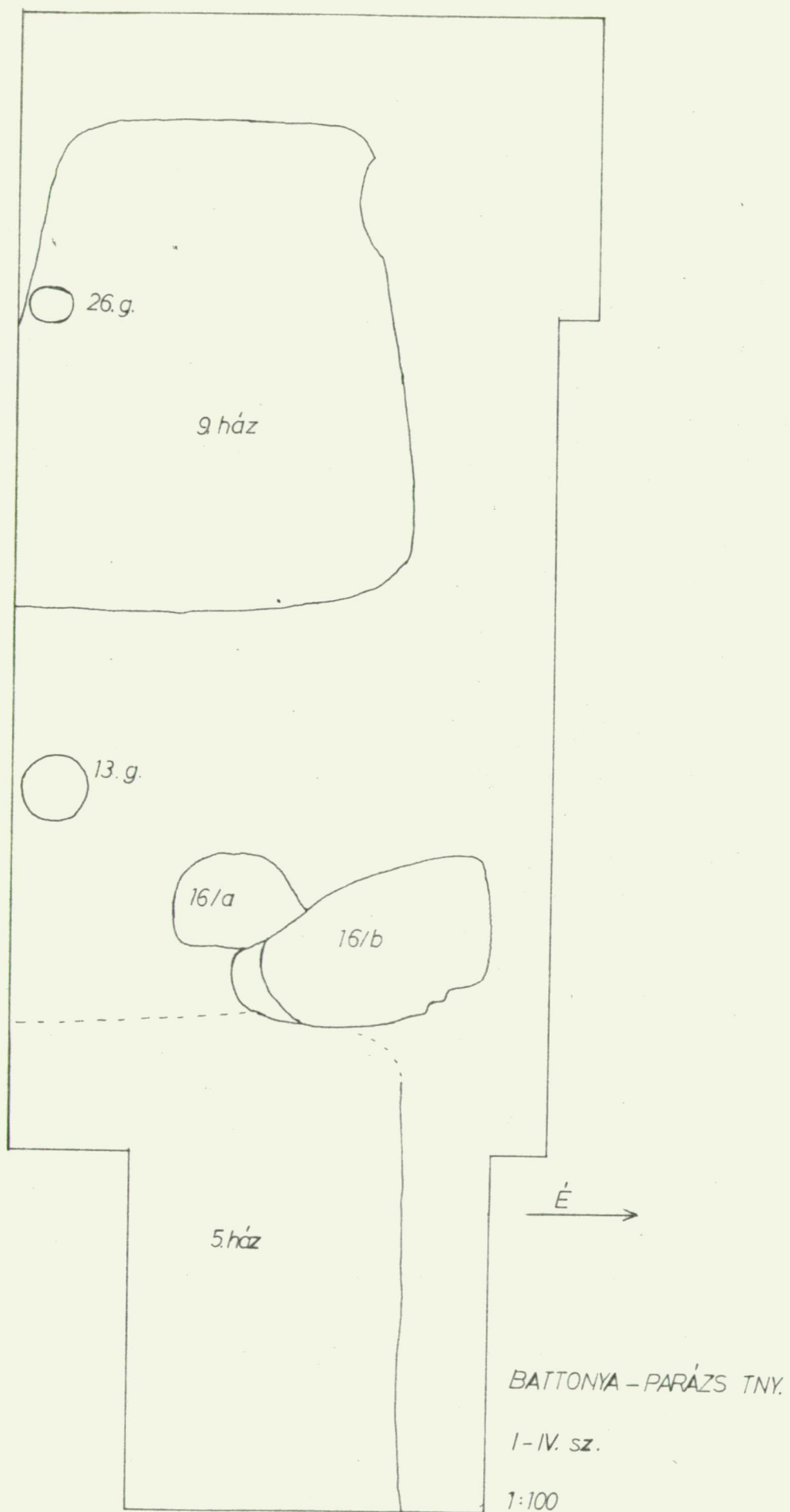
S. The Stone Age in the
Aegean.

Cambridge.

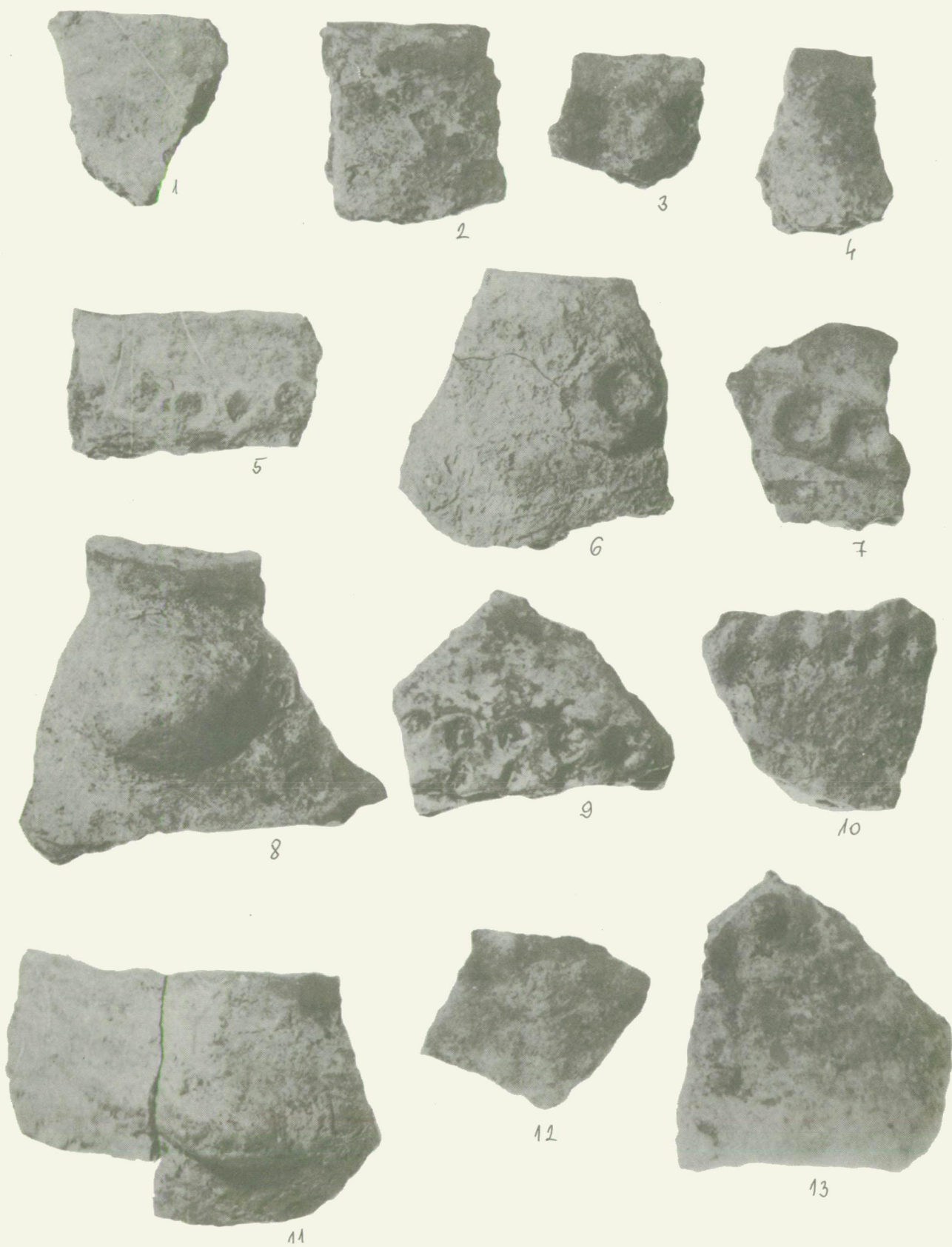

1. Battonya-Parázs tny.
2. Battonya-Vid-part
3. Hódmezővásárhely-Szakálhát
4. Tápé-Lebő
5. Körösladány

1. kép A szakálhádi csoport korai szakaszának lelőhelyei Délkelet-Magyarországon

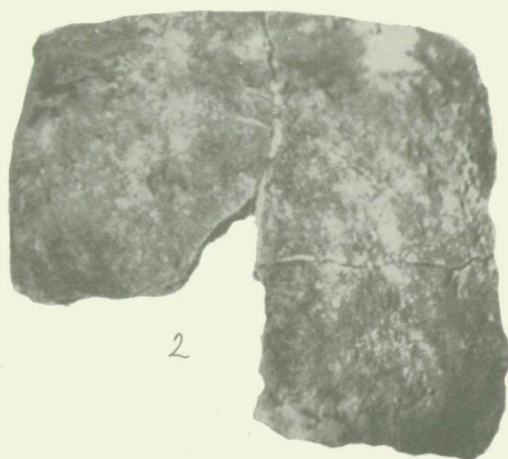
2. kép Battonya-Parázs tanya

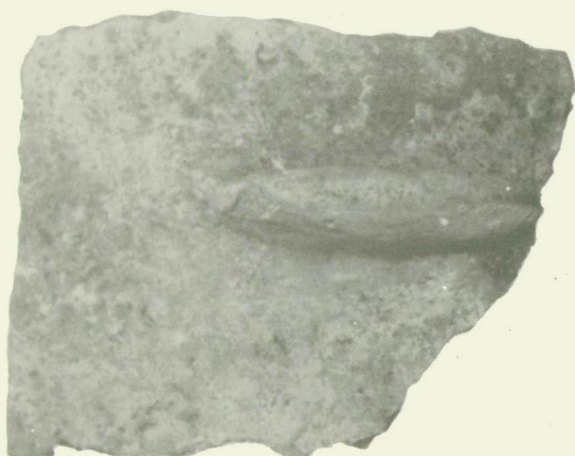
3. kép Battony-Parázs tanya

1

2

3

4

5

4. kép Battonya-Parázs tanya

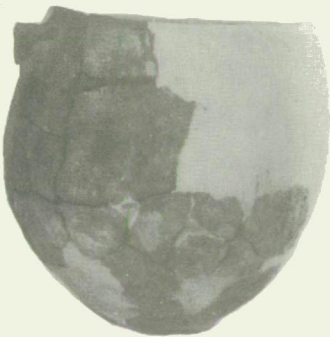
1

2

3

4

5

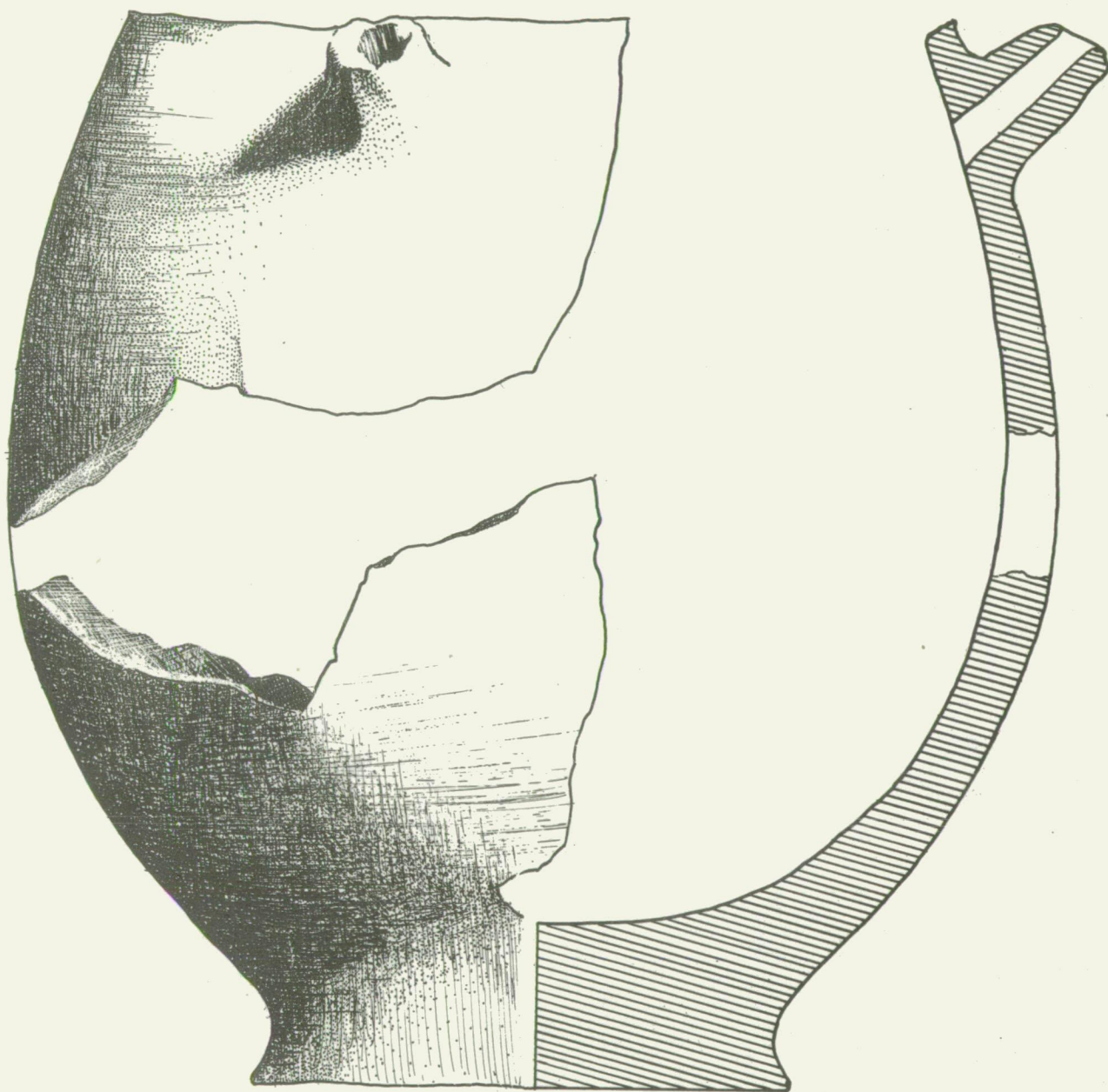

6

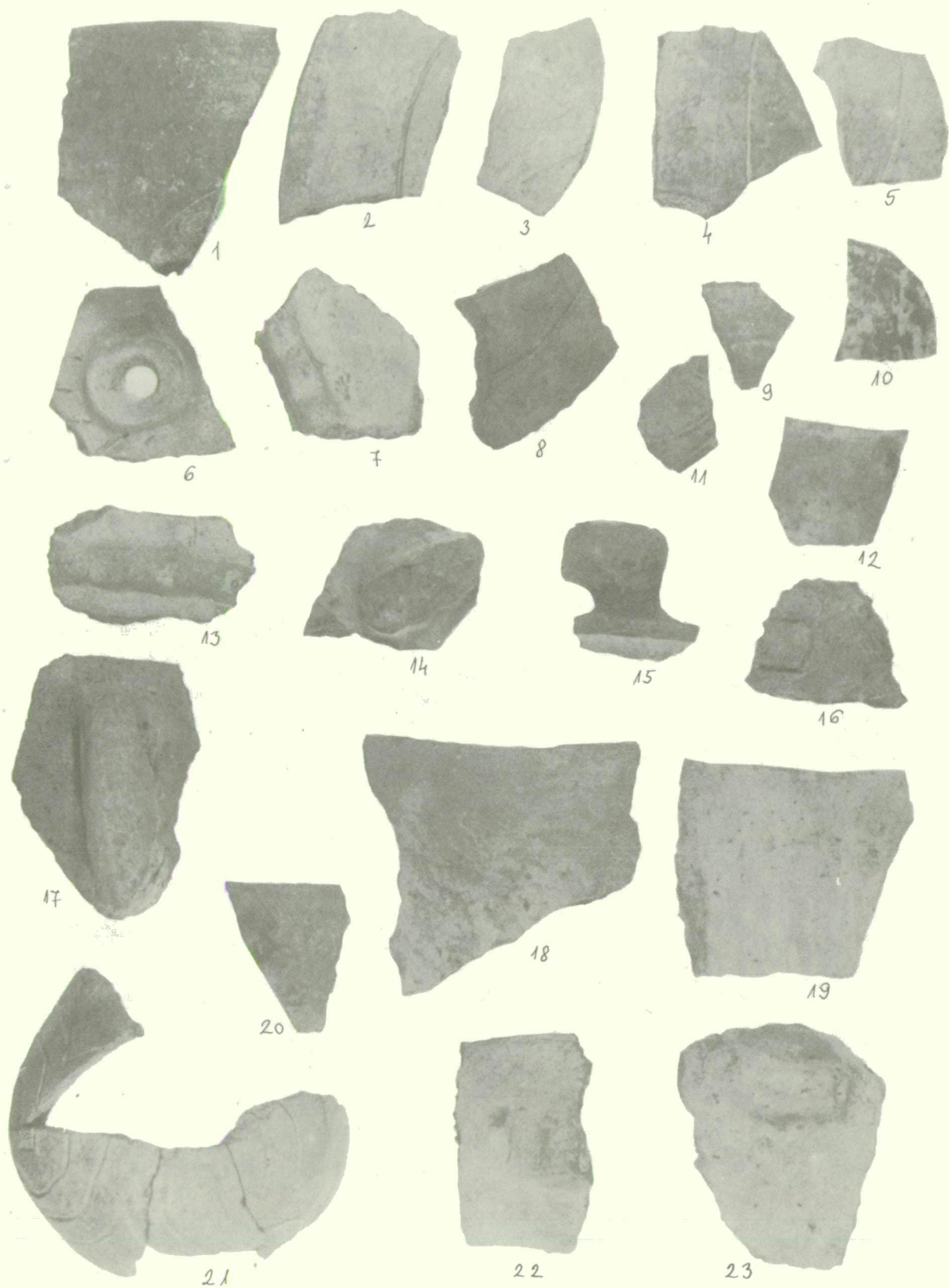

7

5. kép Battonya-Parázs tanya

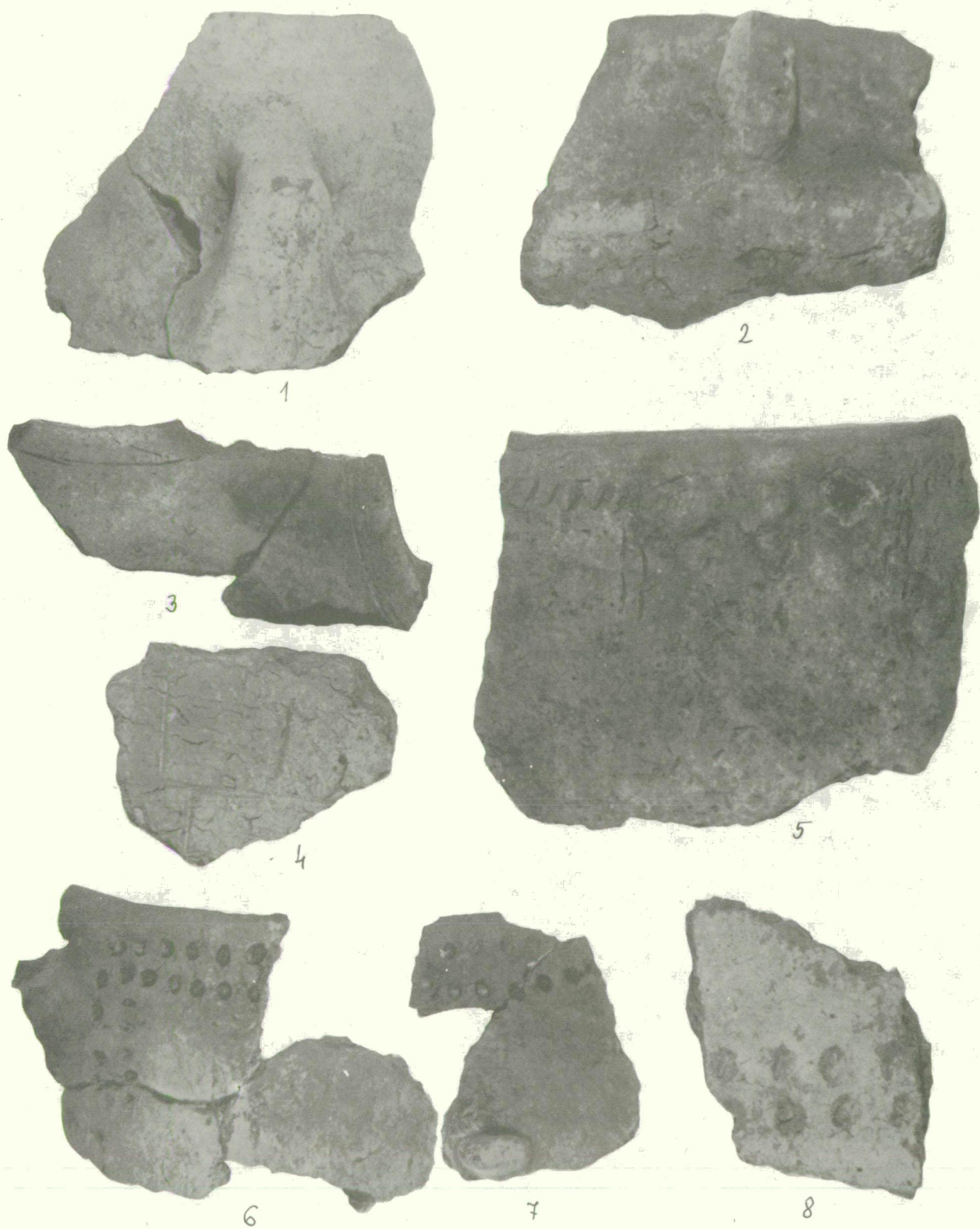
6. kép Battonya-Parázs tanya

7. kép Battonya-Parázs tanya

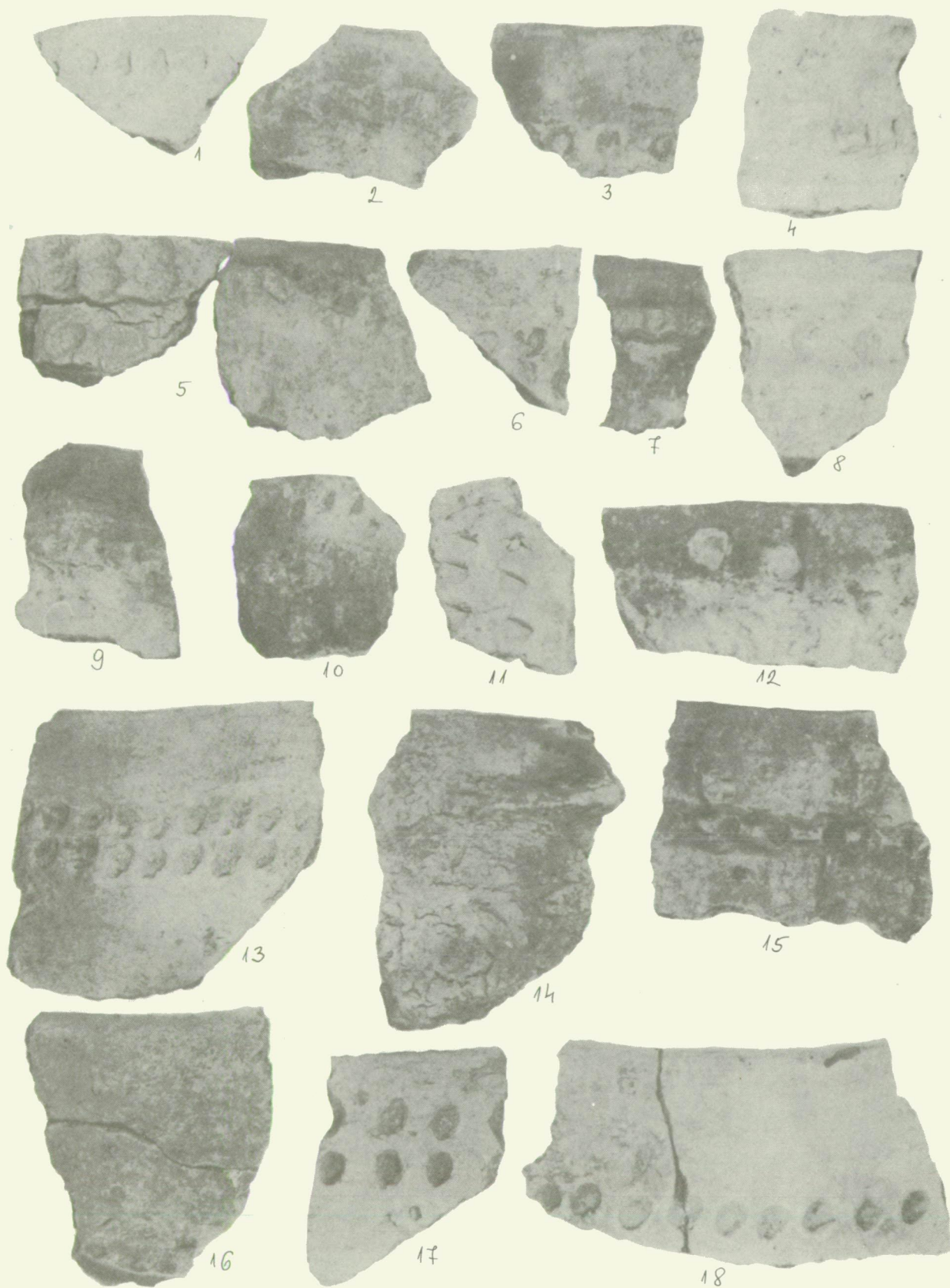
8. kép Battonya-Parázs tanya

9. kép Battonya-Parázs tanya

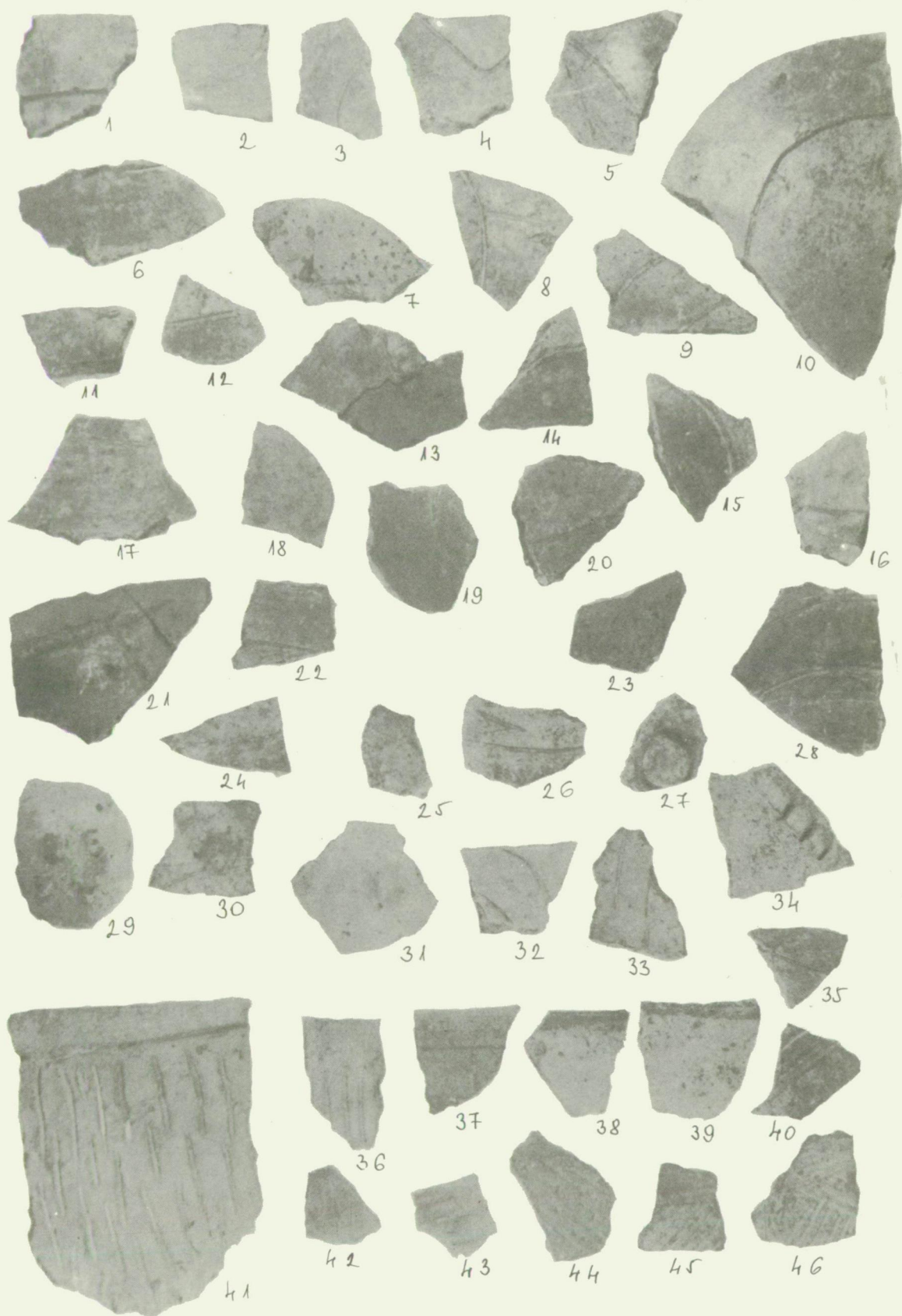
10. kép Battonya-Parázs tanya

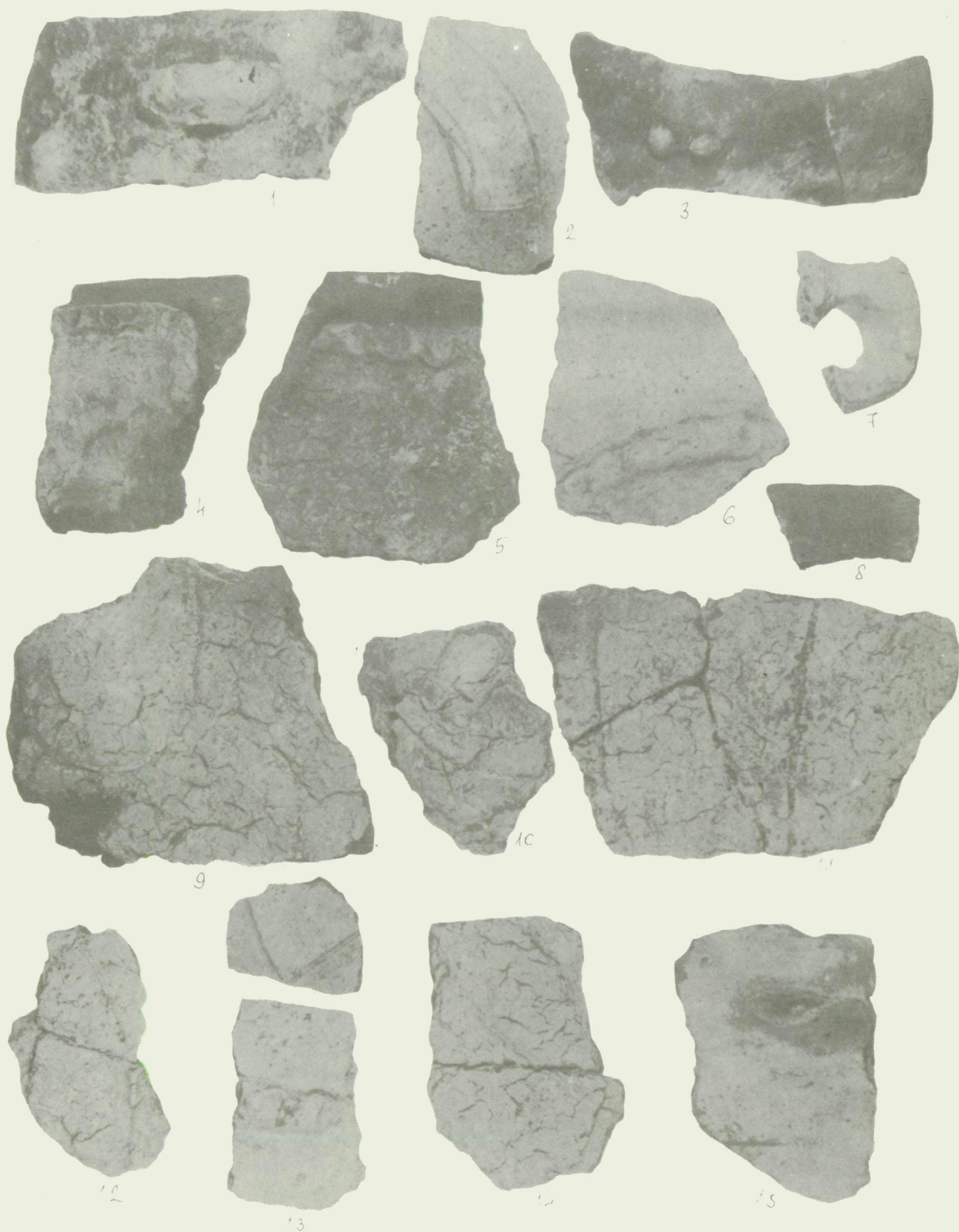
11. kép Battonya-Parázs tanya

12. kép Battonya-Parázs tanya

13. kép Battonya-Parázs tanya

14. kép Battonya-Parázs tanya

15. kép Battonya-Parázs tanya

1

2

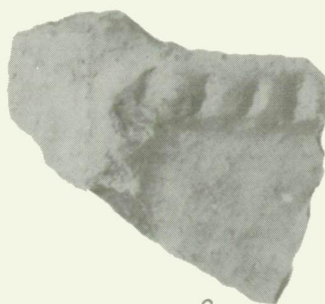
3

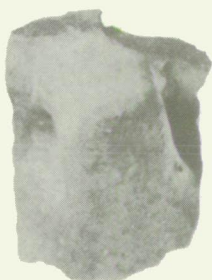
4

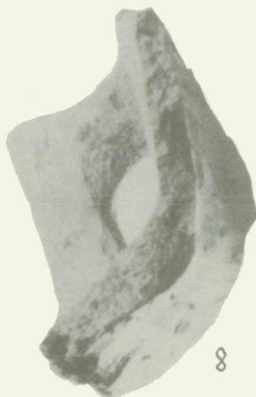
5

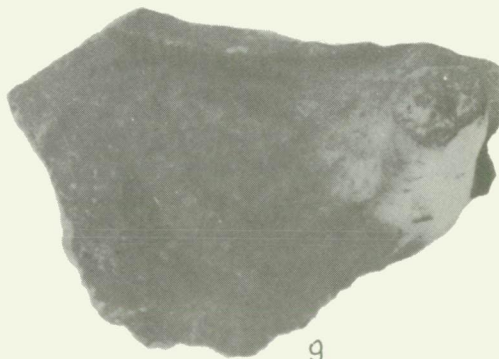
6

7

8

9

10

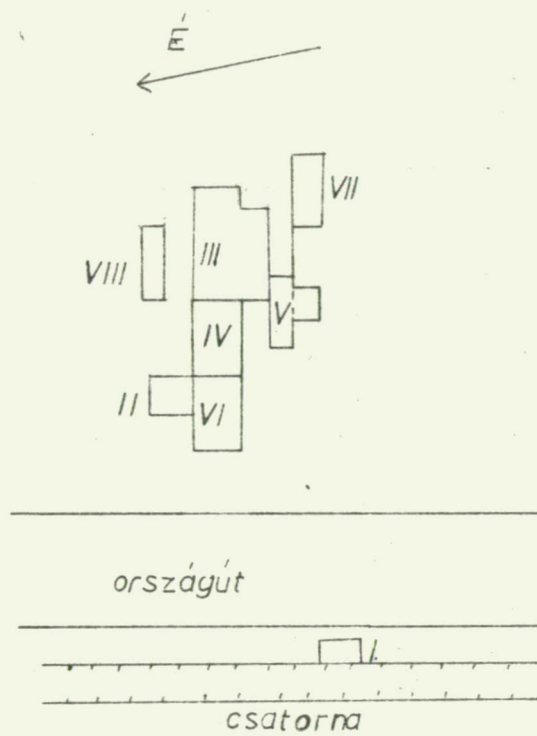

11

12

16. kép Battonya-Parázs tanya

BATTONYA - VIDPART
1:1000

18. kép

Baltonya-Vidpart

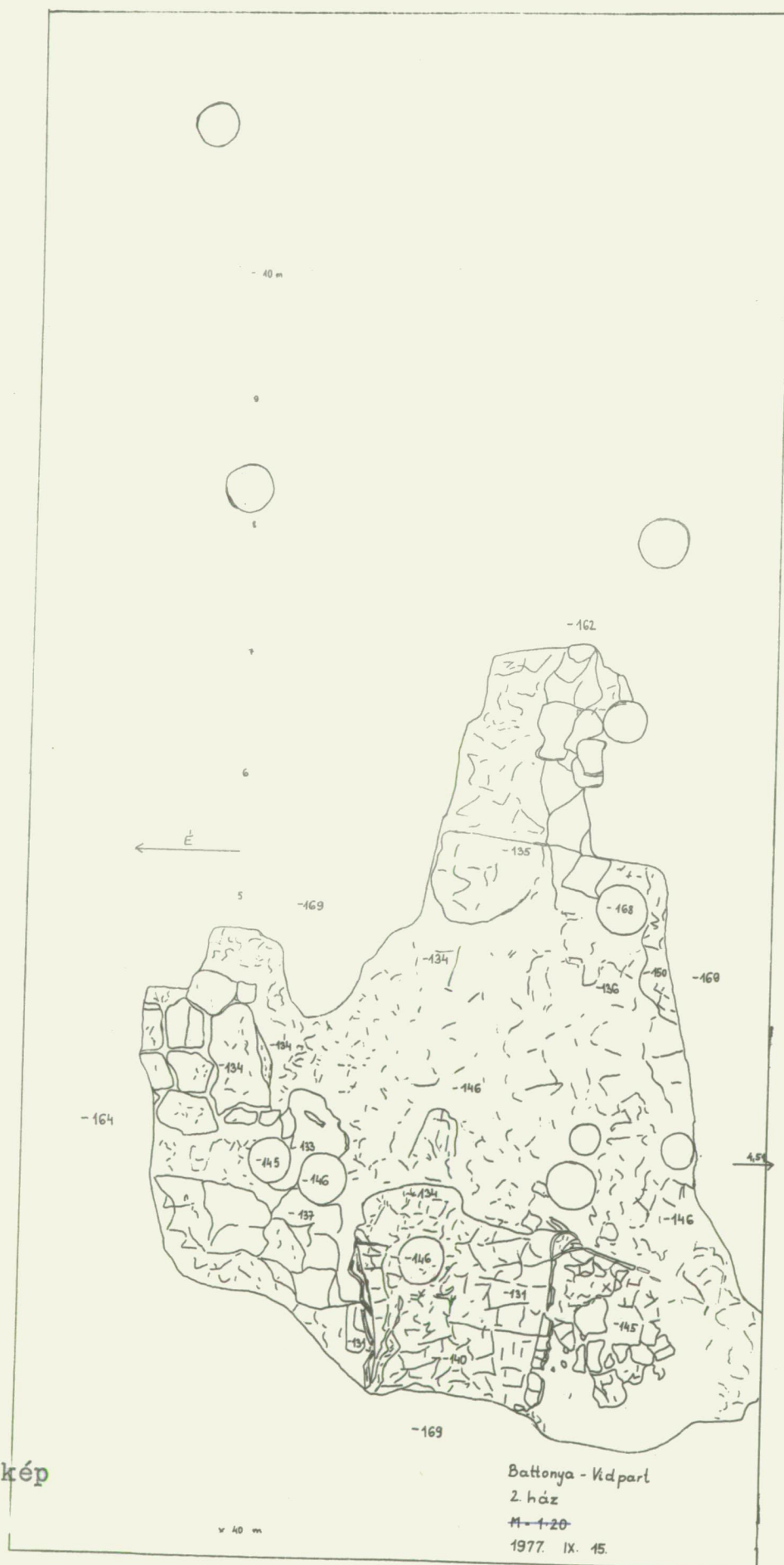
2. ház

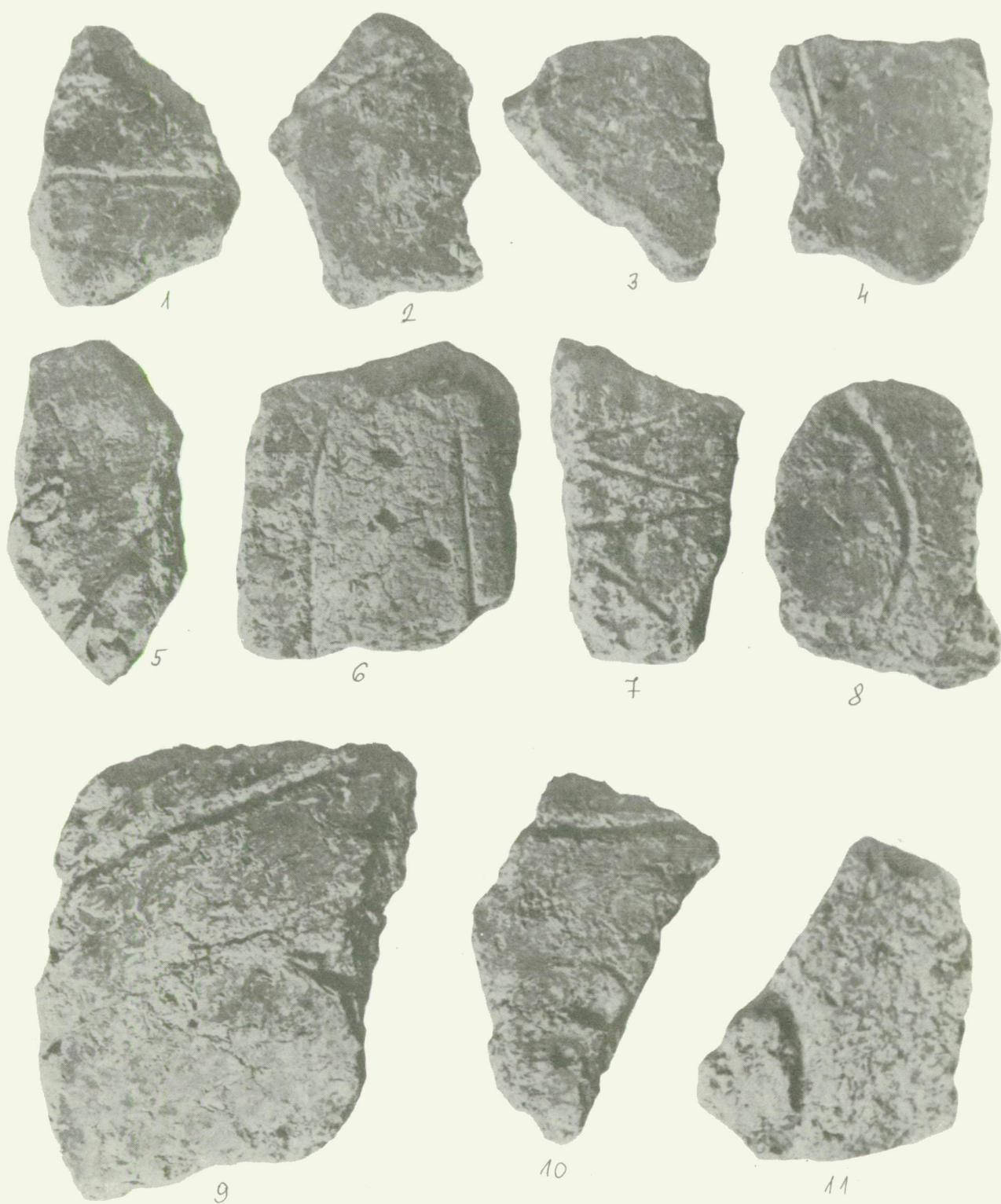
M 1:20

1977. IX. 6.

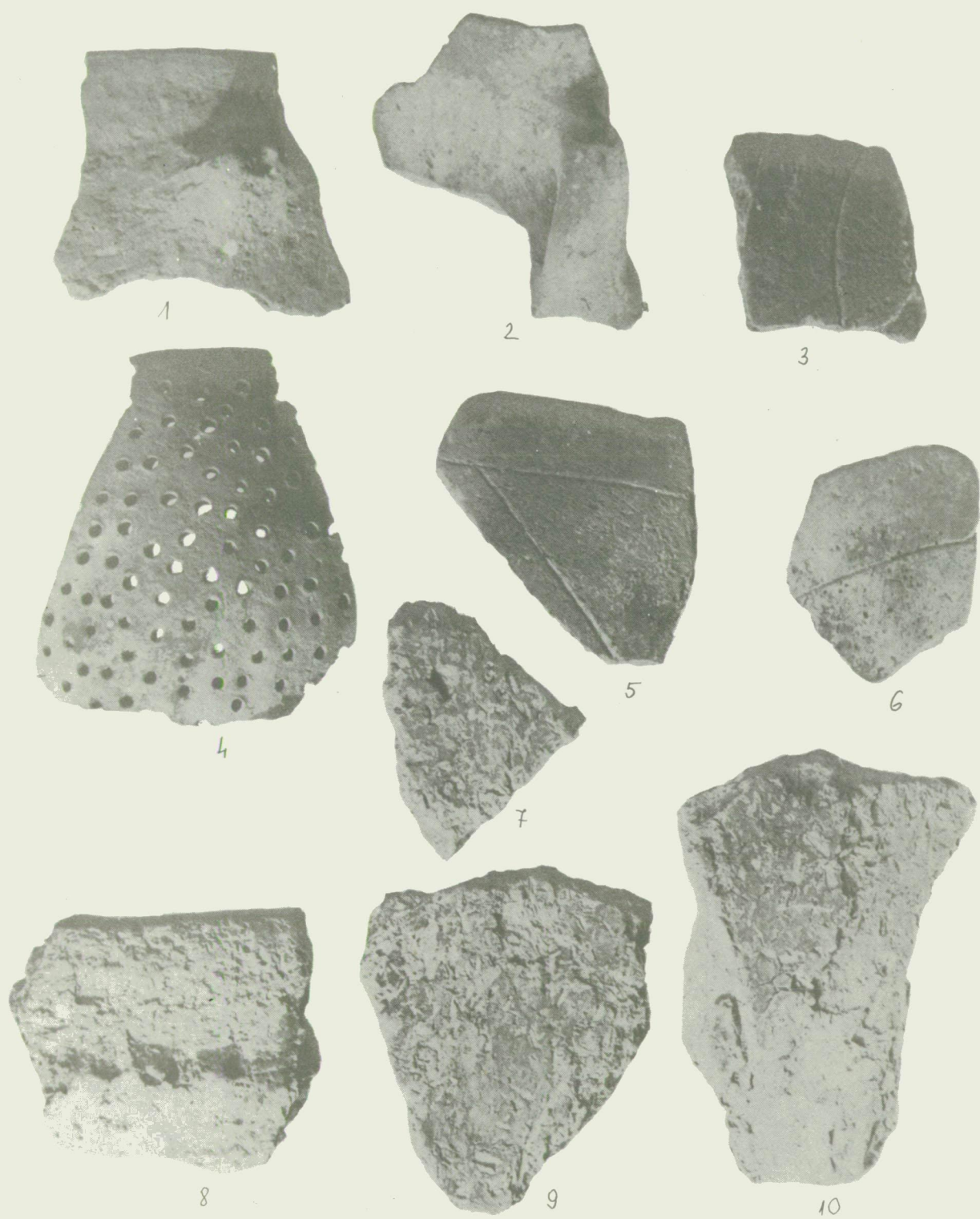
1 m
10 m

19. kép

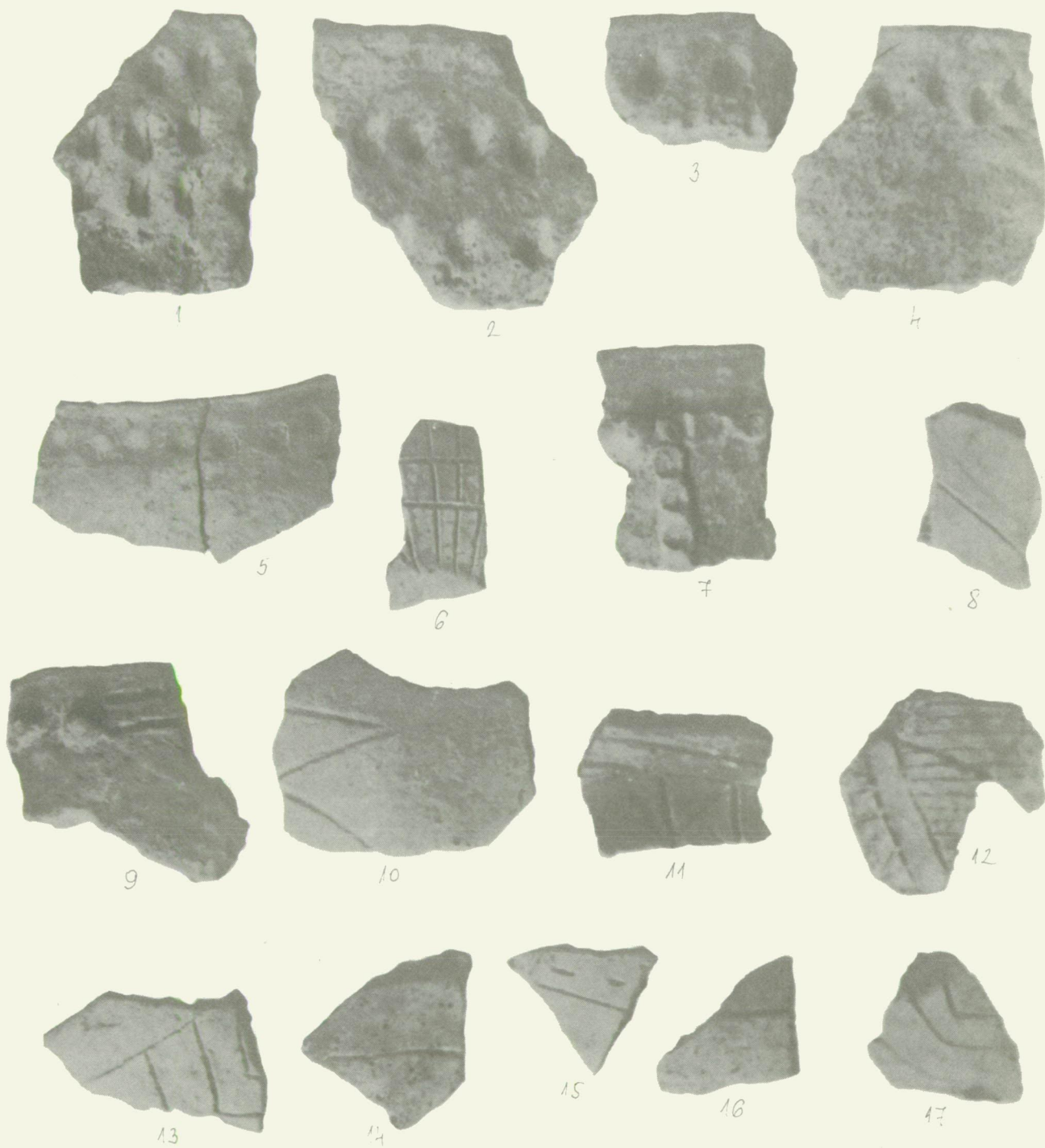

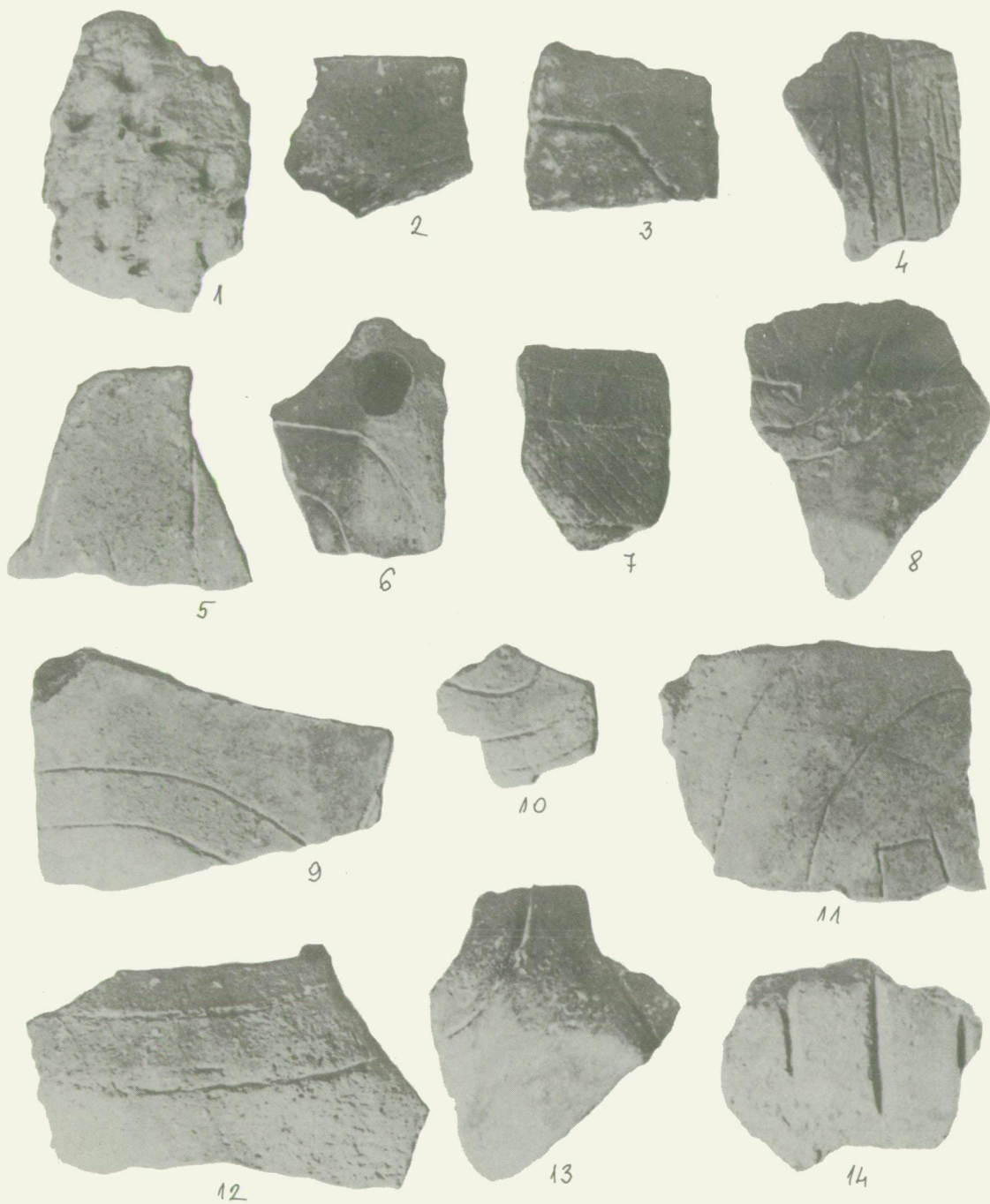
20. kép Battonya-Vid-part

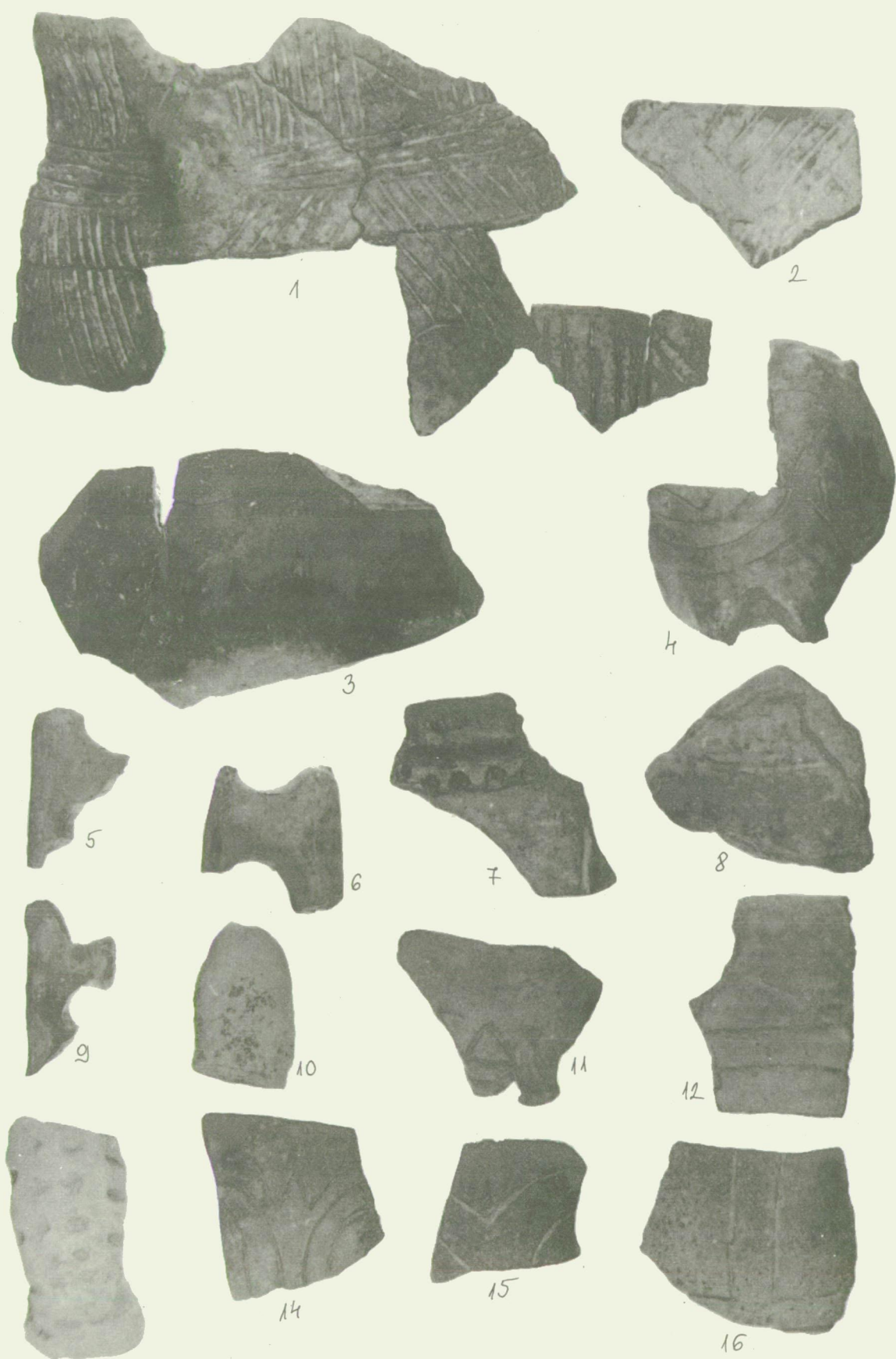
21. kép Battonya-Vid-part

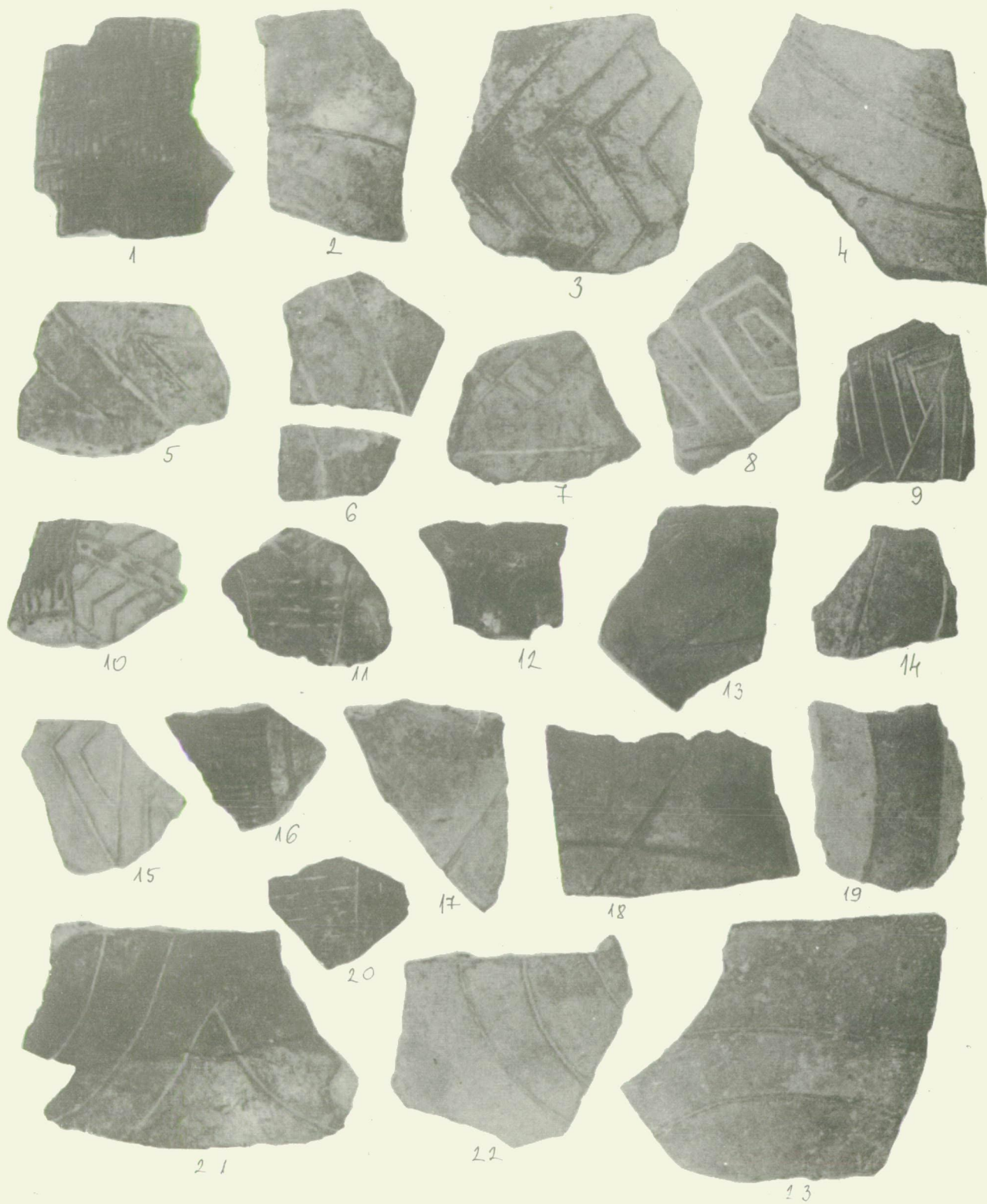
22. kép Battonya-Vid-part

23. kép Battonya-Vid-part

13
24. kép Battonya-Vid-part

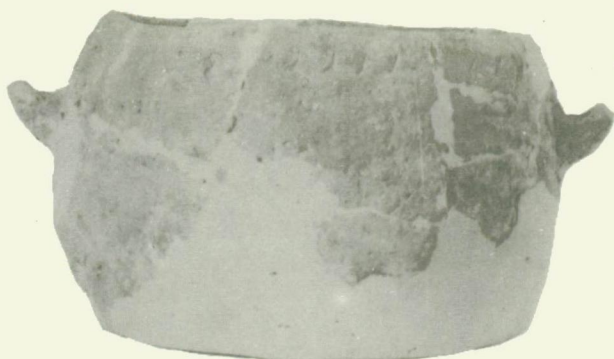
25. kép Battonya-Vid-part

26. kép Battonya-Vid-part

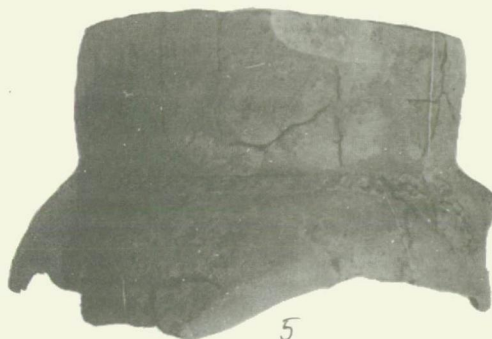
1

2

3

5

4

6

7

9

8

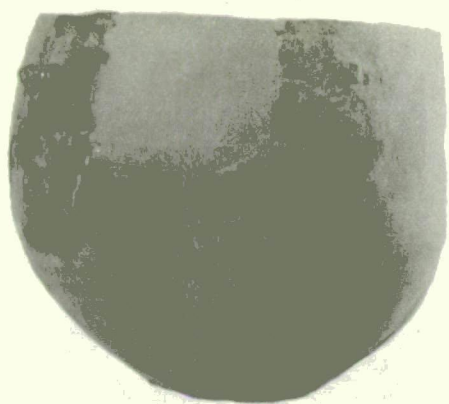

10

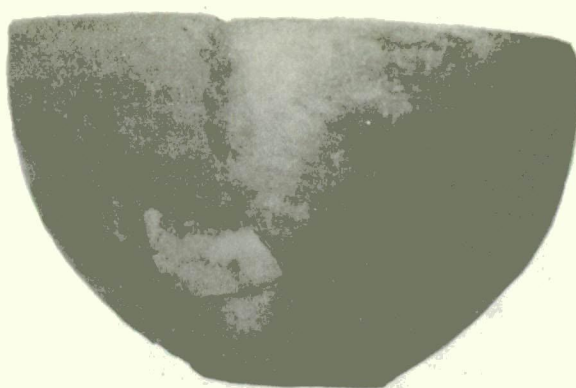

11

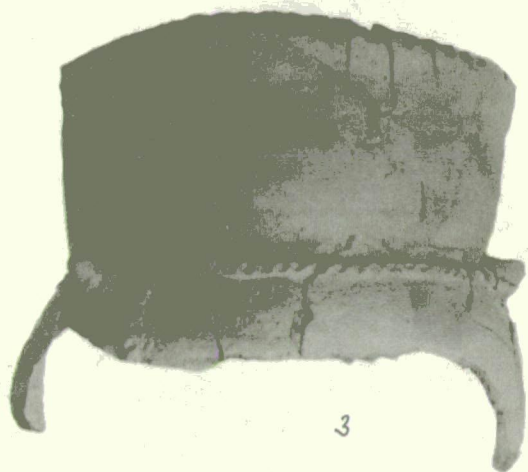
27. kép Battonya-Vid-part

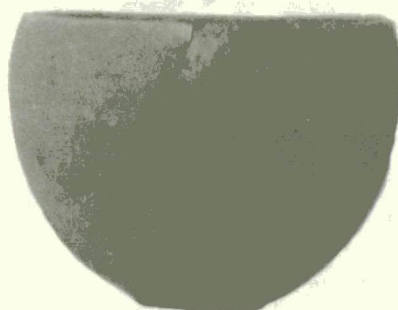
1

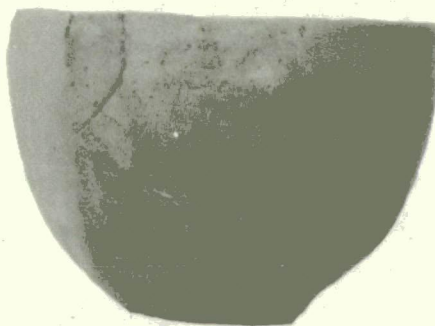
2

3

4

5

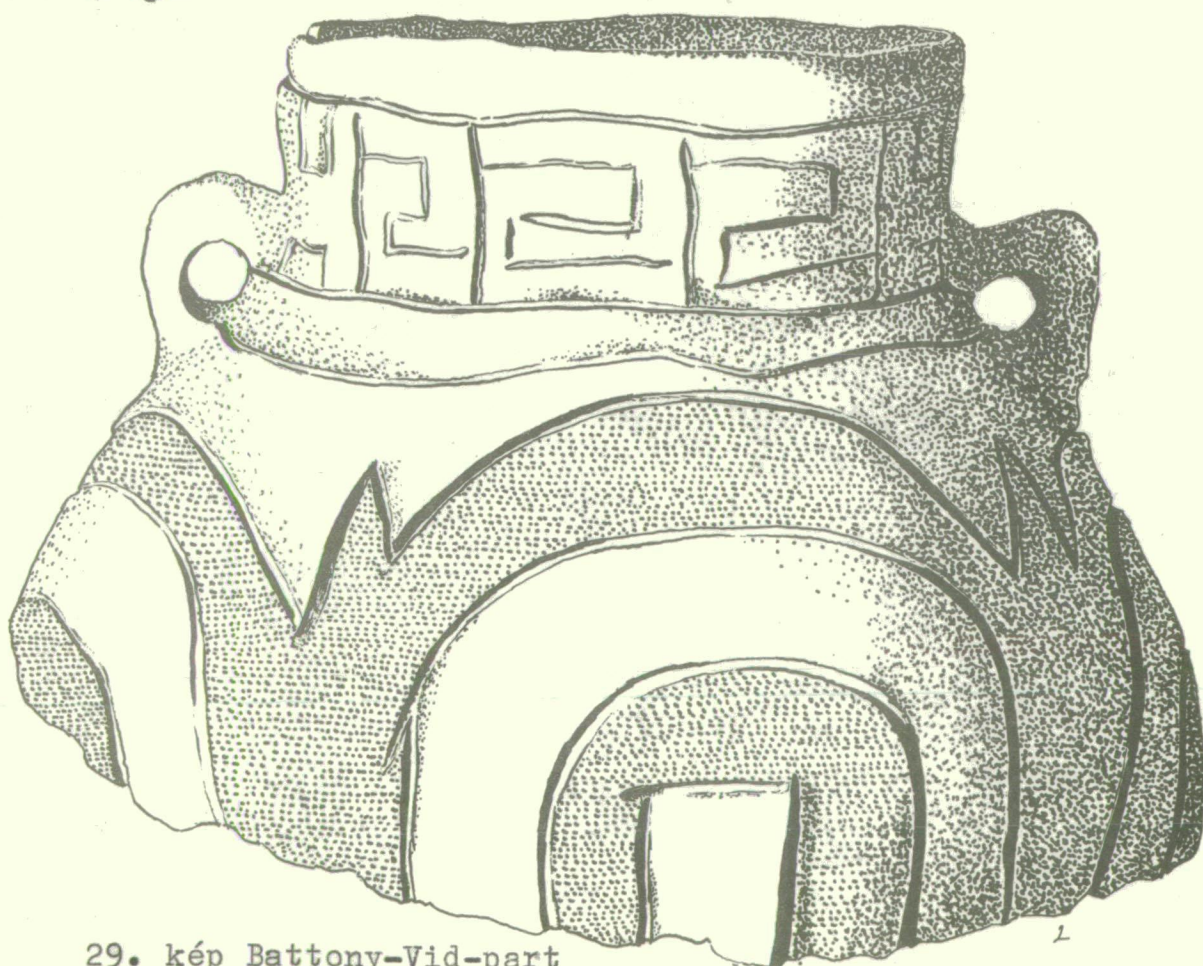
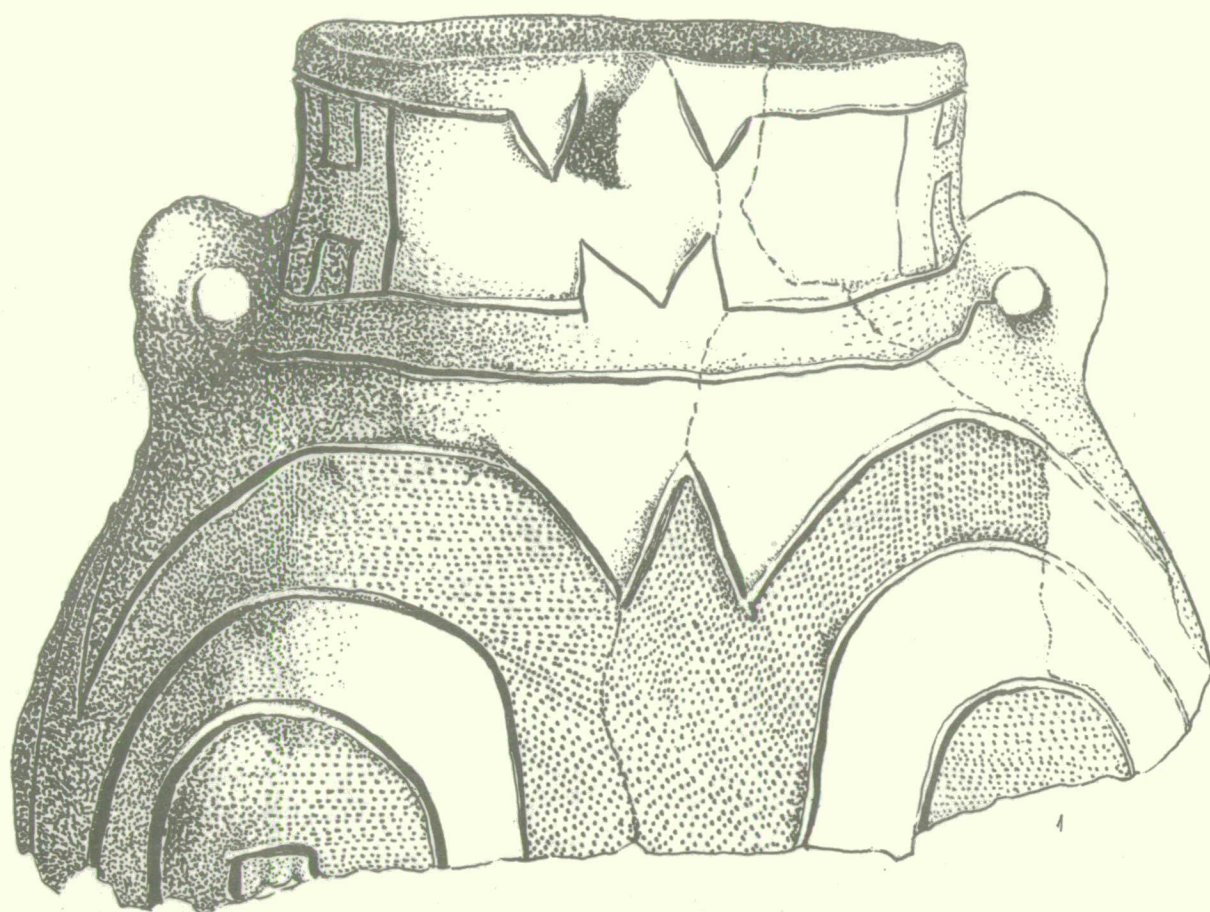

6

7

28. kép Battonya-Vid-part

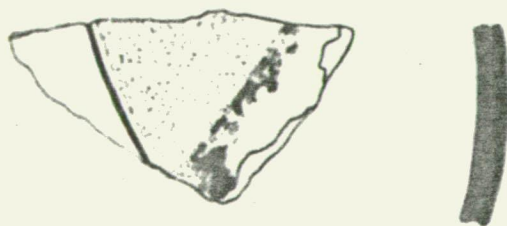
29. kép Battony-Vid-part

1

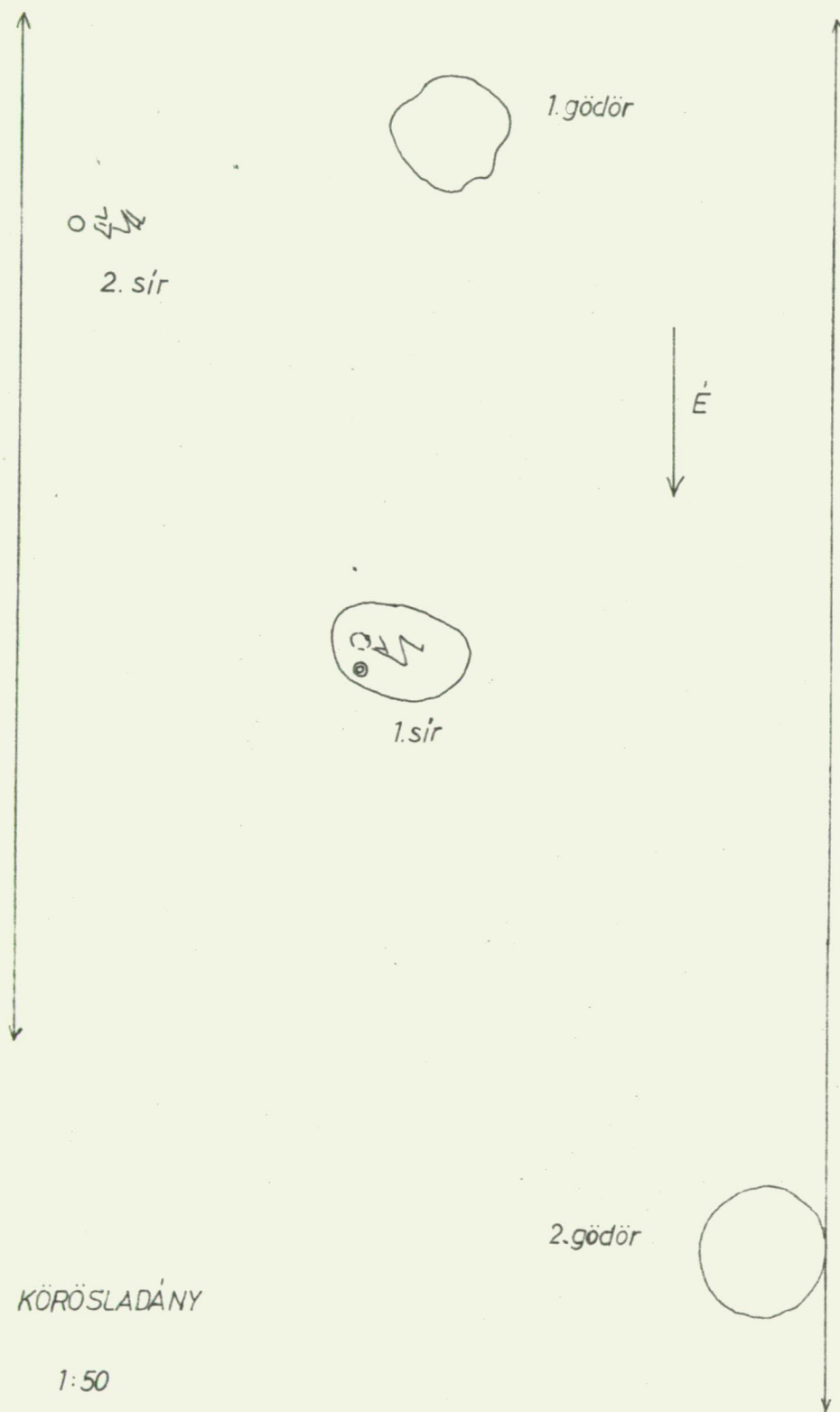

2

3

30. kép Battonya-Vid-part

31. kép Körösladány-Kengyelköz

32. kép Körösladány-Kengyelköz

33. kép Körösladány-Kengyelköz

34. kép Körösladány-Kengyelköz

